

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका
वित्तीय कारोबार गर्ने संस्थाहरुको
कानूनी एवं सुपरिवेक्षकीय संरचना सम्बन्धी
अबधारणा-पत्र

नेपाल राष्ट्र बैंक
अनुसन्धान विभाग

असोज २०७२

प्राक्कथन

१. स्वस्थ, सुरक्षित, कुशल एवं प्रतिस्पर्धी वित्तीय प्रणालीको विकास गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने उद्देश्य अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले निक्षेप स्वीकार गर्ने एवं कर्जा प्रवाह गर्ने Depository Institutions को अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप नियमन, निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्दै आएको छ। मुलुकको वित्तीय प्रणालीमा सर्वसाधारणलाई सदस्य बनाई निक्षेप संकलन गर्ने एवं कर्जा प्रवाह गर्ने वचत तथा ऋण सहकारी, गैर-सरकारी एवं सम्भौतित वचत संस्थाहरु समेत रहेका छन्। यस्ता संस्थाहरुको उपस्थिति कूल वित्तीय प्रणालीमा कारोवारको हिसावले न्यून भएपनि संख्यात्मक हिसावले उल्लेखनीय रूपमा रहेको, कतिपय संस्थाहरुको कारोवार समेत यस बैंकले इजाजत दिएका संस्थाहरुको स्तरमा रहेको, संस्थागत सुशासनको स्तर न्यून रहेको लगायतका समस्याहरु विभिन्न अध्ययनबाट औल्याइएका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षकीय दायरा (Regulatory Perimeter) मा नरहेका यी संस्थाहरुको उपस्थितिले मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन र वित्तीय प्रणालीको दीगोपन एवं स्थायित्वमा चुनौती थपिरहेको महसुस गरिएको छ।
२. अर्कोतर्फ सर्वसाधारण जनतालाई वित्तीय सेवा प्रदान गरिरहेका तर राष्ट्र बैंकको नियमनको दायरामा (Regulatory Perimeter) नभएका वित्तीय संस्थाहरु र यस बैंकको नियमनको दायरामा रहेका लघुवित्त कारोवार गर्ने वित्तीय संस्थाहरुलाई आधुनिक खुद्रा भुक्तानी प्रणालीसंग आवद्ध गराउन आवश्यक देखिन्छ। वित्तीय पहुँच विस्तारमा यसले परिवर्तनकारी भूमिका खेल्न सक्ने सम्भावना छ। उदाहरणका लागि यी संस्थाहरुले डेविड कार्ड तथा रकमान्तर (फण्ड ट्रान्सफर-रेमिट्यान्स) जस्ता भुक्तानी सेवाहरु ग्रामीण क्षेत्रका जनतालाई उनीहरुकै क्षेत्रमा उपलब्ध गराउने वातावरण बन्थो र यो कार्यको लागि बैंकहरूसंग उनीहरुको सम्बन्ध स्थापित हुन सक्यो भने वित्तीय पहुँच विस्तारमा ठूलो सफलता मिल्न सक्छ। तर यो कार्य हुनको लागि राष्ट्र बैंकको नियमनको दायराभन्दा बाहिर रहेका यस्ता ऋण तथा वचत संस्थाहरुलाई वलियो नियमन तथा सुपरिवेक्षकीय दायराभित्र ल्याउनु पर्ने हुन्छ।
३. यसै क्रममा नेपाल सरकारले आ.ब. २०७२/७३ को बजेट एवं नेपाल राष्ट्र बैंकको मौद्रिक नीति मार्फत यस्ता संस्थाहरुलाई नियमन एवं निरीक्षण गर्न छुट्टै निकायको स्थापना गर्ने कानूनी एवं संस्थागत संरचनाको विकास गर्ने घोषणा गरेको सन्दर्भमा उक्त कार्यलाई सहज बनाउन “नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरुको कानूनी एवं सुपरिवेक्षकीय संरचना सम्बन्धी अवधारणा पत्र” तयार गरिएको छ। यस अवधारणापत्रले नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका सहकारी संस्था, गैर सरकारी संस्था, सम्भौतित वचत संस्थाहरुको अवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव, सम्भाव्य सुपरिवेक्षकीय संरचना र

भावी कार्यदिशाको सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कार्यहरु समेटेको छु । प्रस्तुत अवधारणापत्रले नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय, नेपाल राष्ट्र बैंक, सरोकारवालासंस्थाहरु एवं अध्ययन अनुसन्धान प्रति अभिरुची राख्ने सबैलाई लाभान्वित गर्ने अपेक्षा गरेको छु ।

४. अन्त्यमा, प्रस्तुत अवधारणा पत्रको सार्वजनिकीकरणबाट नेपाल सरकारले घोषणा गरेवमोजिमको सुपरिवेक्षकीय संरचना निर्माणमा सहयोग पुग्नेका साथै विज्ञ समुदायबाट पृष्ठपोषण (Feedback) प्राप्त हुने विश्वास लिएको छु । अवधारणापत्र उपर आवश्यक मार्गदर्शन प्रदान गर्नु भएकोमा श्रीमान् गभर्नरज्यू, डेपुटी गभर्नरज्यूहरु एवं महत्वपूर्ण सुझाव प्रदान गर्नुहुने व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरु प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । अवधारणा पत्र तयार गर्नमा संलग्न यस विभागका निर्देशक डा. गोपालप्रसाद भट्ट एवं सहायक निर्देशकहरु डा. महेश चौलागाई, श्री संजय मिश्र एवं डा. टापप्रसाद कोइरालालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

नर वहादुर थापा
कार्यकारी निर्देशक
अनुसन्धान विभाग

कार्यकारी सारांश

१. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट हाल ३० वाणिज्य बैंक (क वर्ग), ७९ विकास बैंक (ख वर्ग), ५० वित्त कम्पनी (ग वर्ग), ३६ लघुवित्त विकास बैंक (घ वर्ग), सीमित बैकिङ्ग कारोवार गर्ने १६ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने २९ गैर-सरकारी संस्थाहरूको इजाजत, नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कार्य हुदै आएको छ ।
२. उपरोक्तानुसारका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बाहेक नेपाल राष्ट्र बैंकको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने १३,३१३ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र वित्तीय कारोवार गर्ने करीव १५००० गैर-सरकारी संस्थाहरू वित्तीय प्रणालीमा रहेका छन् । त्यसैगरी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता संभौतित बचत संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण कार्य नेपाल सरकारबाट हुदै आएको छ । यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका उक्त संस्थाहरूलाई इजाजत एवं नियमन मापदण्डमा रहेको खुकुलोपनबाट मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समय-समयमा अवरोध हुने गरेको छ ।
३. नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरू (क) शहरी क्षेत्रमा अधिकेन्द्रीत रहेका (ख) उपत्यकामा केन्द्रीय कार्यालय खोली रकम स्थान्तरण गरी घरजग्गा जस्ता अनुत्पादक र जोखिमयुक्त क्षेत्रमा लगानी गर्ने गरेका (ग) सम्पत्ति र दायित्वको प्रभावकारी व्यवस्थापन नभएकोले दर्घकालीन तरलता जोखिम बढेको (घ) न्यून तरलता अनुपात रहेको (ङ) अधिकत कर्जा निक्षेप अनुपात रहेको र (च) निक्षेपमा दिने र कर्जामा लिने व्यजादर निर्देशन वमोजिम नरहेको जस्ता कारणहरूबाट सर्वसाधारणको बचत जोखिममा पर्न सक्ने अवस्था छ ।
४. मुलुकको वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी बनाउन वित्तीय प्रणालीमा रहेका जोखिमबाट सिर्जना हुन सक्ने समस्यालाई समयमै सम्बोधन गर्न निक्षेप स्वीकार्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने राष्ट्र बैंकको निरीक्षण सुपरिवेक्षणको दायरामा नरहेका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI) खडा गरी नियमन, निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्न आवश्यक छ ।
५. उक्त STI स्थापना गरी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि हाल सहकारी संस्थालाई सीमित बैकिङ्ग कार्यको इजाजत दिने कार्य बन्द गरिएको छ भने गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई वि.सं. २०७२ पौषमसान्तसम्म लघुवित्त कारोवार गर्ने “घ” वर्गको संस्थामा रूपान्तरण हुन म्याद दिइएको छ ।
६. वित्तीय कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था तथा लघुवित्तको कार्य गरिरहेका संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण STI को रूपमा राष्ट्रिय लघुवित्त विकास प्राधिकरण स्थापना गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६८ को मस्यौदा नेपाल सरकारमा पेश गरिसकेतापनि उक्त ऐनमा पुनर्विचार गर्न भनी फिर्ता आएको अवस्था छ ।
७. प्रस्तावित STI को संस्थागत संरचना कुन निकायको मातहतमा स्थापना गर्ने भन्ने सम्बन्धमा World Council of Credit Union (WOCCU) ले वित्तीय संस्थाहरूको नियामक तथा सुपरिवेक्षक निकायमाफर्त

भएमा नियमनकारी संस्थाहरुप्रति सर्वसाधारणको विश्वासनीयता बढ्न जाने अवधारणा राखको छ । त्यस्तै प्रस्तावित STI को संस्थागत संरचनाका बारेमा विभिन्न बैकल्पिक नमुना (Models) मध्ये (क) नियामक निकाय स्वयंले नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने (ख) वित्तीय क्षेत्रको सुपरिवेक्षकलाई वित्तीय कारोवारको आकारका आधारमा नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने (ग) सरकारद्वारा कानूनी व्यवस्थामार्फत तेस्रो पार्टी स्थापना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने र (घ) अहिलेकै नियमन तथा सुपरिवेक्षकीय निकायको पुनर्संरचना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने विकल्पहरुमध्ये कुनै उपयुक्त विकल्प छनोट गरी विभिन्न मुलुकहरुमा अवलम्बन गरिएको पाइन्छ ।

८. भारतमा लघुवित्त संस्थाको नियमन तथा सुपरिवेक्षण राष्ट्रिय कृषि तथा ग्रामीण विकास बैंक (National Bank for Agricultural and Rural Development-NABARD) मार्फत हुन्छ भने वित्तीय कारोवार ठूलो आकारको रहेका शहरी क्षेत्रका सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि सहकारी विभागलाई RBI ले सघाउने र ग्रामीण क्षेत्रका सहकारीको वित्तीय कारोवारको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण NABARD ले सघाउने संस्थागत संरचना विद्यमान छ ।

९. हाल सञ्चालनमा रहेका तर नेपाल राष्ट्र बैंकको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका संस्थाहरुलाई नयाँ नियमनकारी संरचनाभित्र ल्याउन (क) उक्त संस्थाहरुको विद्यमान संख्या निक्यौल गर्ने (ख) अनुमतिका लागि पेश गरेका आवश्यक कागजातहरु पुनरावलोकन गर्ने (ग) स्थलगत र गैर-स्थलगत निरीक्षण गर्ने (घ) अनुमतिपत्र जारी गर्ने र (ङ) मर्जर तथा लिक्विडेशन गर्ने लगायतका पांच चरणहरु (Stages) अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

१०. नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका संस्थाहरुको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण नयाँ STI स्थापना गर्ने संस्थागत संरचनाको निर्माणका लागि देहाय बमोजिमको कार्यदिशालाई विकल्पको रूपमा लिन सकिन्छ ।

➤ नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरी उक्त संस्थाहरुमा आवद्ध निक्षेपकर्ताको हित संरक्षण गर्नको लागि तत्कालका लागि सरोकारवाला निकायहरुको नीति निर्माण तहमा संलग्नता हुने गरी **नेपाल राष्ट्र बैंकको मातहतमा एक STI स्थापना गर्ने कार्य अघि बढाउने ।**

➤ उक्त STI स्थापना सम्बन्धी प्रारम्भिक कार्य गर्ने प्रयोजनका लागि **ऐन तथा नियमन** मापदण्ड तयार गर्न सरोकारवाला विभिन्न सरकारी निकायका प्रतिनिधि र नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न विभागका प्रतिनिधिहरु रहने **एक मस्यौदा समिति खडा गर्ने ।**

➤ उपरोक्त मस्यौदा समितिले दोस्रो तहको संस्थाबाट (क) नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरिने संस्थाहरुको पहिचान गर्ने (ख) नियमन तथा सुपरिवेक्षण संरचना तयार गर्ने र तदनुसारको कानूनी मस्यौदा तयार गर्ने (ग) STI को संगठनात्मक संरचना तयार गर्ने (घ) उक्त संस्थाको पूंजी संरचना निक्यौल गर्ने र (ङ) संस्थाको कोषको व्यवस्था र संस्था स्थापना र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था आदि बारेमा प्रस्ताव तयार गर्ने ।

विषय सूची

<u>क्र.सं.</u>	<u>शीर्षक</u>	<u>पृष्ठ</u>
(क)	विषय प्रवेश	१
(ख)	नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकासक्रम, वित्तीय प्रगाढता र वित्तीय पहुँचको अवस्था	२
खण्ड "क"		५-२२
सहकारी क्षेत्र एवं बचत तथा ऋण सहकारी संस्था		
१.	परिभाषा	५
२.	सहकारीका सिद्धान्त	५
३.	नेपालमा सहकारी संस्थाको विकासक्रम	६
४.	सहकारी संस्थाको विद्यमान कानूनी तथा नियमन व्यवस्था	७
५.	सहकारी संस्थाको संस्थागत संरचना	९
६.	सहकारी संस्थाहरुको आर्थिक गतिविधि	९
६.१.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको योगदान	१०
६.२.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका फरक विशेषता	११
६.३.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि फरक कानूनी र नियमन व्यवस्था	१२
६.४.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि ऐन तर्जुमा	१२
६.५.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको नियमन सम्बन्धी व्यवस्था	१३
६.६.	न्यूनतम शुरु पूँजी व्यवस्था	१४
६.७.	पूँजीका अंगको परिभाषा र पूँजी पर्याप्तताको निर्धारण	१४
६.८.	साना खातावाला परम्परागतभन्दा भिन्न धितोको व्यवस्था	१५
६.९.	नियमन मापदण्डका प्रचलित अंगहरु	१५
६.१०.	सुरक्षित र भरपर्दा सिद्धान्तहरु	१६
७.	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुकमा देखा परेका विद्यमान समस्याहरु	१६
८.	सञ्चालित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुलाई नयाँ नियमनकारी संरचनामा आवद्ध गर्ने विधि	२०
९.	सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण व्यवस्था	२१
१०.	सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका समस्या	२२
खण्ड "ख"		२३-२४
वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरु		
खण्ड "ग"		२५-२६
सम्भौतीत वित्तीय कारोबार गर्ने संस्थाहरु		
११.	कर्मचारी संचयकोष	२५
१२.	नागरिक लगानी कोष	२६
(ग)	नियमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि दोस्रो तहको संस्था स्थापनका लागि भएका प्रयासहरु	२७
(घ)	SAI को संस्थागत संरचनाका नमूनाहरु	३०
(ङ)	भवि कार्यदिशा	३३
(च)	निष्कर्ष	३७
(छ)	सन्दर्भ सामाग्री	३८

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरूको कानूनी, नियमन एवं सुपरिवेक्षकीय संरचना

अवधारणा पत्र (Approach Paper)

(क) विषय प्रवेश

निक्षेप स्वीकार र कर्जा प्रवाह गर्ने लगायतका वित्तीय मध्यस्थता सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको स्थापना, नियमन एवं निरीक्षण र सुपरिवेक्षकीय कार्य गर्ने कानूनी उत्तरदायित्व नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७९ ले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सुम्पिएको छ। ऐनको सोही प्रावधानभित्र रही बैंकले “क”, “ख” “ग” र “घ” वर्गका बाणिज्य बैंक एवं वित्तीय संस्थाहरूको इजाजत, नियमन, निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न हुँदै आएको छ। उपरोक्तानुसारका वित्तीय संस्थाहरूलाई इजाजत दिने एवं नियमन, सुपरिवेक्षण गर्ने केन्द्रीय बैंकको कार्यबाट मौद्रिक नीतिले परिलक्षित गरेका उद्देश्यहरूलाई सहज ढंगले प्राप्त गर्न सकिने तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपका वित्तीय उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याई वित्तीय प्रणालीलाई बढि चलायमान बनाउन सकिने र वित्तीय प्रगाढताको विस्तार गर्न सकिने हुन्छ।

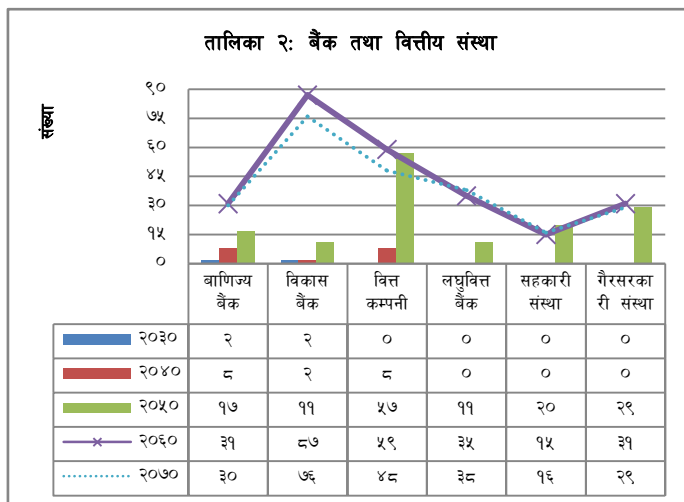
वित्तीय प्रणालीमा निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने बाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी एवं लघुवित्त विकास बैंक बाहेक नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत लिनु नपर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था तथा गैर-सरकारी संस्था र सीमित बैकिङ्ग कारोवार गर्ने सहकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्थाहरू एवं संभौतित बचत (Contractual Savings Organizations) संस्थाहरू पनि रहेका छन्। यस्ता संस्थाहरूले वित्तीय मध्यस्थता, वित्तीय पहुँच एवं आर्थिक गतिविधिको विस्तारको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याईरहेको भएतापनि केन्द्रीय बैंकको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका इजाजत एवं नियमन मापदण्डमा रहेको खुकुलोपनबाट मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा अवरोध भइरहेको र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको सुपरिवेक्षकीय संयन्त्र नरहेको हुँदा त्यस्ता संस्थालाई समेत केन्द्रीय बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ। अतः नेपाल राष्ट्र बैंक मुलुकको वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी बनाउने संस्था भएकोले वित्तीय प्रणालीमा रहेका जोखिमबाट सिर्जना हुन सक्ने समस्यालाई समयमै सम्बोधन गर्न निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने राष्ट्र बैंकको निरीक्षण सुपरिवेक्षणको दायरामा नआएका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) खडा गरी यस्ता संस्थाहरूको नियमन एवं निरीक्षण सम्पादन गर्नुपर्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत अवधारणापत्र तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत अवधारणापत्रमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था एवं कर्मचारी संचयकोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता सम्भौतित संस्थाहरूको पृष्ठभूमी, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, विभिन्न मुलुकका अभ्यासहरू, यस क्षेत्रका विद्यमान समस्याहरू र उपयुक्त नियमन एवं निरीक्षणका विभिन्न नमूना (Model) हरूका प्रस्तुत गरिएको छ। यो अवधारणापत्रको शुरुवात नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकासक्रम, वित्तीय प्रगाढता तथा वित्तीय पहुँचबाट गरिएको छ।

(ख) नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकासक्रम, वित्तीय प्रगाढता र वित्तीय पहुँचको अवस्था

मुलुकको पहिलो बैंकको रूपमा वि.सं. १९९४ स्थापित नेपाल बैंक लि. बाट शुरु भएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापनाको क्रम २०४० को मध्यमा मुलुकले अवलम्बन गरेको आर्थिक तथा वित्तीय उदारीकरणसंगै तिब्र हुन गयो ।

सोही अनुरूप नेपालको वित्तीय प्रणालीमा चालिसको दशकभन्दा अघि केवल २ वाणिज्य बैंक र २ विकास बैंकहरू रहेकोमा सोको संख्या विस्तार हुनगई हाल ३० वाणिज्य बैंक (क वर्ग), ७६ विकास बैंक (ख वर्ग), ४८ वित्त कम्पनी (ग वर्ग), र ३८ लघुवित्त विकास बैंक (घ वर्ग) सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यस्तै सीमित बैकिङ्ग कारोवार गर्ने सहकारी संस्था १६ (१ राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंक र अन्य १५ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था) र २९ गैर-सरकारी संस्थाहरू पनि नेपालको वित्तीय प्रणालीमा रहेका छन् । कुल लघुवित्त कारोवार गर्ने “घ” वर्गका संस्थाहरूमध्ये १ ग्रामीण विकास बैंक, २८ ग्रामीण पद्धति अनुशरणकर्ता र ४ लघुवित्त सम्बन्धी थोक कारोवार गर्ने संस्थाहरू रहेका छन् (चार्ट १) ।

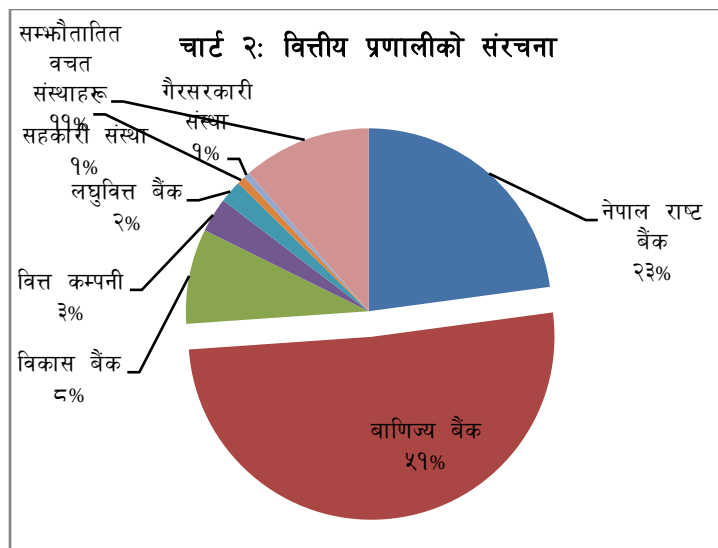

यसका अलावा वित्तीय प्रणालीमा २५ वीमा कम्पनी, १ नागरिक लागनी कोष, १ सञ्चयकोष र १ हुलाक बचत बैंक जस्ता सम्भौतित बचत संस्थाहरू समेत रहेका छन् । करीव ३० हजारभन्दा बढी सहकारी संस्था र ४० हजारभन्दा बढी गैर-सरकारी संस्थाहरू समेत मुलुकको विभिन्न ठाउँमा सञ्चालनमा रहेका छन् । कुल सहकारी संस्थामध्ये बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने सहकारी संस्था करीव १३ हजार र वित्तीय कारोवार गर्ने गैर-सरकारी संस्थाको संख्या करीव १५ हजार रहेका अनुमान छ ।

तालिका १: बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा (आ.ब. २०७०/७१)

क्र.सं	बैंक तथा वित्तीय संस्था	संख्या	शाखा संख्या
१.	वाणिज्य बैंक “क वर्ग”	३०	१६७२
२.	विकास बैंक “ख वर्ग”	७६	८०८
३.	वित्त कम्पनी “ग वर्ग”	४८	२४२
४.	लघुवित्त संस्थाहरू “घ वर्ग”	३८	१११६
	जम्मा		३८३८
५.	प्रति शाखा वित्तीय पहुँच		७२०६

श्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, नेपाल सरकार ।

वित्तीय प्रणालीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्याको साथसाथै उक्त संस्थाहरूको शाखा संख्या पनि उल्लेख्य रहेको छ । आ.व. २०७१/७२ मा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघुवित्त कारोवार गर्ने वित्तीय संस्थाहरूको संख्या ३ हजार ८ सय ३८ रहेको छ (तालिका १) ।

नेपालको वित्तीय प्रणालीको संरचनालाई दृष्टिगत गर्दा सबैभन्दा ठूलो अंश वाणिज्य बैंक (५१ प्रतिशत) को रहेको छ भने नेपाल राष्ट्र बैंक (२३ प्रतिशत) को दोस्रो स्थान रहेको छ (चार्ट नं. २) ।

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्यामा उल्लेख्य वृद्धिका साथसाथै वित्तीय प्रणालीको सम्पत्तिमा पनि उल्लेख्य रहेको छ । कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा वित्तीय प्रणालीको सम्पत्तिको अंश १४० प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ । त्यस्तै कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा वाणिज्य बैंकको सम्पत्तिको अंश ८२.५ प्रतिशत रहेको छ । संरचनागत आधारमा कुल वित्तीय सम्पत्तिमा वित्तीय संस्थाहरूको अंश ८८.६ प्रतिशत रहेको छ भने सम्भौतीत वचत संस्थाहरूको अंश ११.४ प्रतिशत रहेको छ । कुल सम्पत्तिमा वाणिज्य बैंकहरूको अंश ५१ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका २: वित्तीय प्रणालीको संरचना (२०७०/७१)

क्र. सं.	बैंक तथा वित्तीय संस्था	कुल सम्पत्ति (रु. करोडमा)	सम्पत्ति/ग्राहस्थ उत्पादन (%)
	वित्तीय संस्थाहरू	३०४५९२.३७	१४३.४
	नेपाल राष्ट्र बैंक	७८५८३.४३	३७.०
१.	वाणिज्य बैंक	१७५३७२.६४	८२.५
२.	विकास बैंक	२८८७२.३४	१३.६
३.	वित्त कम्पनी	१०५०३.५९	४.९
४.	लघुवित्त विकास बैंक	६८६८.२३	३.२
५.	सहकारी संस्था (सी.बै.का)	२४९८.१५	१.२
६.	गैर सरकारी संस्था(सी.बै.का)	१८९४.००	०.९
७.	सम्भौतीत वचत संस्थाहरू	३९०६९.७०	१८.४

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक तथा गुणात्मक विस्तारसंगै वित्तीय प्रगाढतासमेत् बढ्दै गएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल सम्पत्ति रु.१९७१ अर्ब रहेको छ भने निक्षेप र कर्जा सापटी क्रमशः रु.१५८८.५ अर्ब र रु.११९८.८ अर्ब रहेको छ । सोही बमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप/कुल ग्राहस्थ उत्पादन अनुपात ७४.८ प्रतिशत रहेको छ भने कर्जा/कुल ग्राहस्थ उत्पादन अनुपात ५६.४ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ३: बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रमुख परिसूचकहरू

विवरण	चैत्र २०७१
कुल सम्पत्ति (रु.अर्बमा)	१९७१.०
कुल निक्षेप (रु.अर्बमा)	१५८८.५
कुल कर्जा सापट (रु.अर्बमा)	११९८.८
निक्षेप/ग्राहस्थ उत्पादन(%)	७४.८
कर्जा/कुल ग्राहस्थ उत्पादन(%)	५६.४

श्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७१/७२, नेपाल सरकार ।

नेपालको वित्तीय पहुँच भने सन्तोषजनक रहेको पाइदैन । नेपालमा अझै पनि ६० प्रतिशत जनतामा बैंकिंग सेवामा पहुँच नरहेको तेश्रो नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षणबाट स्पष्ट हुन्छ । मुलुकमा एकातर्फ बहुसंख्यक जनतामा अपेक्षित रूपमा वित्तीय पहुँच पुग्न सकेको छैन भने अर्कोतर्फ वित्तीय पहुँचको वितरण पनि समान छैन । विकासक्षेत्रका आधारमा सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र सबैभन्दा कम वित्तीय पहुँच पुगेको क्षेत्र हो । उक्त विकास क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको एक शाखाले करीव २२ हजार जनतालाई वित्तीय सेवा प्रदान गरेको छ । वित्तीय पहुँचको अवस्था पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा राम्रो रहेको छ जहाँ सबैभन्दा थोरै जनसंख्याको भागमा एक शाखा पुग्दछ । क्षेत्रगत रूपमा वित्तीय पहुँचको अवस्थालाई तालिका नं. ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । वित्तीय क्षेत्रको द्रुत वृद्धि भएतापनि करीव २६ प्रतिशत नेपाली घरपरिवारले मात्र आफ्नो बैंक खाता खोल्न सकेका छन् र त्यसमा पनि शहरी क्षेत्रका जनताको अंश उल्लेख्य रहेको छ ।

तालिका ४: वित्तीय पहुँच (आ.ब.२०७१/७२)				
क्र. सं	विकास क्षेत्र	जनसंख्या	वित्तीय संस्था ^क , "ख" "ग" बर्ग)	प्रति शाखा जनसंख्या
१	पूर्वाञ्चल	५९९७४५८	४३७	१३७२४
२	मध्यमाञ्चल	१०१८८७२६	१२५५	८११९
३	पश्चिमाञ्चल	५०५७९५२	६७२	७५२७
४	मध्यपश्चिमाञ्चल	३७२४९८६	२३५	१५८५१
५	सुदूरपश्चिमाञ्चल	२६७७५७५	१२३	२१७६९
	जम्मा	२७६४६६९७	२७२२	१०१५७

श्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, नेपाल सरकार ।

माथि उल्लेख गरिएबमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उपस्थितिले नेपाली अर्थव्यवस्थामा वित्तीय मध्यस्थतामा वृद्धि भएको, वित्तीय पहुँच बढ्न गएको एवं आर्थिक गतिविधिको विस्तार हुन गएको भएतापनि केन्द्रीय बैंकको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षकीय दायराभन्दा बाहिर उल्लेख्य मात्रामा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यस्ता संस्थाहरूलाई इजाजत एवं नियमन मापदण्डमा रहेको खुकुलोपनबाट मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा अवरोध भइरहेको वारेमा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । प्रभावकारी सुपरिवेक्षकीय संयन्त्रको अभाव रहेको विद्यमान अवस्थामा त्यस्ता संस्थाहरूलाई केन्द्रीय बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । निक्षेप स्वकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने राष्ट्र बैंकको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षकीय दायरामा नआइसकेका तर वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गरिरहेका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) खडा गरी यस्ता संस्थाहरूको नियमन एवं निरीक्षण कार्य सम्पादन गर्ने विकल्पलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत अवधारणापत्र तयार गरिएको छ । प्रस्तुत अवधारणापत्रको विभिन्न खण्डहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका तर वित्तीय कारोवार गरिरहेका विभिन्न संस्थाहरूको कानूनी, नियमन एवं सुपरिवेक्षकीय संरचनाका वारेमा व्याख्या गरिएको छ ।

खण्ड “क”

सहकारी क्षेत्र एवं बचत तथा ऋण सहकारी संस्था

१. परिभाषा

व्यक्तिहरूको स्वैच्छिक सहभागीताबाट आफ्ना समान आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आवश्यकता एवं आकांक्षा परिपूर्ति गर्नको लागि सामूहिक स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक ढंगबाट नियन्त्रित स्वायत्त संगठन नै सहकारी हो (अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, १९९५) । आत्म सहयोग, उत्तरदायित्व, प्रजातन्त्र, समानता, समन्याय, ऐक्यवद्धता, इमान्दारीता, खुलापन, सामाजिक जिम्मेवारी र अरुको हेरचाह सहकारीका आधारभूत र नैतिक मूल्य मान्यताहरू हुन् । धेरैजना मिलेर सामूहिक रूपमा काम गर्नु नै सहकारीता हो । सहकारीतामा संलग्न व्यक्तिहरूको अवधारणा र उद्देश्य समान हुनु पर्ने, सदस्यता स्वैच्छिक हुनुपर्ने, स्वामित्व सामूहिक हुने र संस्थाको कार्यप्रति सबैको समान जिम्मेवारी एवं उत्तरदायित्व रहने गर्दछ ।

सहकारी संस्थाका विशेषता

- ❖ व्यक्तिहरूको समान अवधारणा र उद्देश्य ।
- ❖ सदस्यता स्वैच्छिक ।
- ❖ सामूहिक स्वामित्व ।
- ❖ कामप्रति सबैको समान जिम्मेवारी ।
- ❖ उत्तरदायित्व सामूहिक ।

२. सहकारीका सिद्धान्तः

सन् १८४४ मा बेलायतको म्याञ्चेष्टर शहरको रकडेलका केही युवाद्वारा स्थापित पहिलो सफल सहकारी उपभोक्ता भण्डारले प्रयोग गरेका नियमहरूलाई समेटी विभिन्न देशका सहकारी संघ/संस्थाहरूको छाता संगठनको रूपमा सन् १८९५ मा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ (International Cooperative Alliance-ICA) ले प्रथमपटक सन् १९३७ मा सहकारी संस्थाका प्रभावकारी नीति तथा नियमहरूलाई समेटेर सहकारी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेको छ । उक्त सिद्धान्तहरूलाई समयसापेक्ष परिमार्जन गरी फेरी बेलायतको म्याञ्चेष्टर शहरमा सन् १९९५ मा महासंघले सातवटा सहकारी सिद्धान्तहरू स्वीकृत गरेको छ । उक्त सिद्धान्तहरूलाई विश्वभरिका सहकारी संस्थाहरूले अनुशरण र पालना गर्दछन् । नेपालको सन्दर्भमा सहकारी ऐनले पनि सोही सहकारी सिद्धान्त अनुरूप आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि सेवा तथा सुविधा प्रदान गर्ने उद्देश्यले सहकारी संस्था गठन गर्न सकिने कुरा प्रष्ट पारेका छ ।

सहकारीका सिद्धान्तहरू

- स्वैच्छिक र खुला सदस्यता ।
- सदस्यहरूद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण ।
- सदस्यहरूको आर्थिक सहभागिता ।
- स्वायत्तता र स्वतन्त्रता ।
- शिक्षा, तालिम तथा सूचना ।
- सहकारी बीच सहकारीता
- समूहप्रति चासो ।

३. नेपालमा सहकारी संस्थाको विकासक्रम

परम/परिम, ढिकुरी/ढिकुर तथा गुठी आदि नेपाली समाजका परम्परागत सहकारीका नमुना हुन् । नेपालमा आधुनिक सहकारीको शुरुवात वि.सं. २०१३ सालमा चितवनका बाढीपिडित जनतालाई सहयोग गर्न स्थापित १३ ऋण सहकारी संस्थाहरूको स्थापनाबाट भएको हो । उक्त सहकारीहरूमध्ये पहिलो सहकारीको रूपमा बखान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. रहेको छ (सहकारी विभाग, २०७१) । सहकारीता अभियानलाई नेपालको आर्थिक क्षेत्रको संरचनात्मक मेरुदण्डको रूपमा सम्भन्ने उद्देश्यले प्रत्येक वर्ष चैत्र २० गतेलाई राष्ट्रिय सहकारी दिवस मनाउने प्रचलन रहेको छ ।

नेपालमा सहकारी क्षेत्रलाई कानून बनाई व्यवस्थित गर्ने कार्य सर्वप्रथम सहकारी ऐन,

२०१६ र सहकारी संस्था नियमावली, २०१८ जारी भएपश्चात मात्र भयो । वि.सं. २०२० सालमा स्थापित सहकारी बैंक, वि.सं. २०२५ सालमा स्थापित कृषि विकास बैंक र वि.सं. २०२३ सालमा स्थापित भूमिसुधार बचत संघ आदिले सहकारी संस्थाहरूको विकासक्रमलाई प्रतिबिम्बित गर्दछन् । साभा संस्था ऐन, २०४१ र साभा संस्था नियमावली, २०४३ लागू गरेर सहकारी संस्थाहरूको ऐन र नियमहरूमा क्रमशः सुधार गरियो । नेपालमा हाल सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । सहकारी ऐन लागू भएपश्चात साभा संस्था ऐन, २०४१ खारेज भई सो अन्तर्गत दर्ता भएका सहकारी संस्थाहरू पनि उक्त ऐन अन्तर्गत सञ्चालन भएका छन् । वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलन पश्चात सरकारले जनस्तरबाट पनि सहकारी गठन गर्न सकिने गरी आफ्नो नीति खुकुलो र प्रजातान्त्रिक बनाएको परिणामस्वरूप देशमा सहकारी संस्थाहरू खोल्ने लहर नै आयो । सोही कारण विभिन्न क्षेत्र र उद्देश्यका साथ ३० हजारभन्दा बढी सहकारी संस्थाहरू हाल सञ्चालन रहेका छन् ।

वि.सं. २०४६ भन्दा अघि नेपालमा सहकारी विकासक्रम

- ❖ नेपालका परम, ढिकुरी तथा गुठी परम्परागत सहकारी ।
- ❖ पहिलो सहकारी वि.सं. २०१३ मा चितवनमा स्थापित "बखान सहकारी संस्था लि." ।
- ❖ पहिलो सहकारी ऐन, २०१६ र सहकारी नियमावली, २०१८ ।
- ❖ चैत्र २० गते राष्ट्रिय सहकारी दिवस ।
- ❖ सहकारी सुधारका लागि साभा संस्था ऐन, २०४१ र साभा संस्था नियमावली, २०४३ जारी ।

संवैधानिक रूपमा पहिलो पटक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५ (२) ले "सरकार, सहकारी र निजी क्षेत्रको माध्यमबाट मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने" भन्ने व्यवस्थाबाट राज्यले सहकारी क्षेत्रलाई समेत अलग्गै क्षेत्र मानी निजी क्षेत्रबाट छुट्याएको देखिन्छ (नेपालको आन्तरिक संविधान, २०६३) । पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (२०१३-२०१८) देखि नै सहकारीमार्फत देश विकासमा टेवा पुर्याउने नीति लिईयो । यस अवधिमा सहकारी ऐन, २०१६ तथा सहकारी नियमावली, २०१७ जारी भएकोले सहकारी संस्थाहरू स्थापनाको लागि कानुनी आधार स्थापित हुन सक्यो । दोस्रो र तेस्रो पञ्चवर्षीय योजना अवधिमा सहकारी संस्थाहरूको स्थापना क्रमशः वृद्धि हुँदै गई तेस्रो पञ्च वर्षीय योजनाको अन्त्यसम्ममा नेपालमा कुल १,४८९ सहकारी संस्थाहरू स्थापना भए । छैटौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-२०४२) सहकारी संस्थाहरूको सख्यात्मक उपस्थिति भने उत्साहजक हुन सकेन (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । सातौँ पञ्चवर्षीय योजनाको अन्त्यसम्ममा सहकारी संघ तथा संस्थाहरूको संख्या ९१७ मात्र पुगेको देखिन्छ । फलस्वरूप: आर्थिक वर्ष २०५४/५५ मा नेपालमा ४,३४९ सहकारी

वि.सं. २०४६ भन्दा पछि नेपालमा सहकारी विकासक्रम

- वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनपछि खुकुलो सहकारी नीति ।
- हाल सहकारी संस्थाको संख्या ३० हजारभन्दा बढी ।
- अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सरकार, सहकारी र निजी क्षेत्र अर्थतन्त्रको विकास तीन खम्बे नीति ।
- अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७) मा सहकारी संघ संस्थाहरूको कारोवार व्यवस्थित दोस्रो तहको संस्था (Second Tier Institution-STI-) को स्थापना गर्ने प्रतिवद्धता ।
- तेस्रो योजना अवधिभर सहकारी संख्या ३५,०००, आबद्ध संख्या ५० लाख, सेयर पुँजी ४५ अर्ब, वचत संकलन १७० अर्ब र ऋण लगानी १७० अर्बको अपेक्षा ।

संस्थाहरु सञ्चालनमा आएकोमा दशौं पञ्चवर्षीय योजना पछिको आ.व. २०६३/६४ मा सहकारी संस्थाहरुको संख्या ९,७२० पुगेको देखिन्छ ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७) ले आवश्यकता अनुसार विद्यमान ऐन नियमहरुको तर्जुमा तथा संशोधन, नियमन, अनुगमन तथा सहकारी क्षेत्रको संगठनात्मक व्यवस्थाहरुको पुनरावलोकन; सहकारी संघ संस्थाहरुको कारोवार व्यवस्थित तथा पारदर्शी बनाउने; नियमन र नियन्त्रणकालागि दोस्रो तह (Second Tier) संस्थाको स्थापना गर्ने अपेक्षा गरेको छ । चालू तेह्रौं योजनामा (२०७०/७१-२०७२/७३) ले सहकारी विकास प्रक्रियामा निजी, सरकारी र सहकारी क्षेत्रको योगदान अभिवृद्धि गरी समावेशी, फराकिलो र दिगो आर्थिक वृद्धि गर्न रणनीति लिएको हुंदा सहकारीलाई विकासको तेश्रो खम्बाको रूपमा अंगिकार गरेको छ । तेह्रौं योजनामा सहकारी ऐन, नियमहरुमा समसामयिक सुधार गर्ने, राष्ट्रिय सहकारी बैंक ऐनको तर्जुमा गर्ने तथा राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड ऐनमा आवश्यक परिमार्जन गर्ने मुख्य कार्यक्रम रहेका छन् । सहकारी सुशासन कायम गर्न वित्तीय कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरुको सघन अनुगमन गरी वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने समेत उल्लेख छ । योजना अवधिभर प्रारम्भिक सहकारीहरुको संख्या २६,५०० बाट ३५,००० पुर्याउने, सहकारीमा आबद्ध संख्या ४० लाखबाट बढाएर ५० लाख पुर्याउने लक्ष्य लिइएको छ भने यस क्षेत्रमा सेयर पुँजी ४५ अर्ब, बचत संकलन १७० अर्ब र ऋण लगानी १७० अर्ब पुर्याउने समेत अपेक्षा गरिएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१) ।

४. नेपालमा सहकारी संस्थाको विद्यमान कानूनी तथा नियमन व्यवस्था

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना पछि २०४८ सालमा सहकारी सिद्धान्त र मूल्यहरुलाई आत्मसाथ गरी सहकारी ऐन, २०४८ को निर्माण गरियो । ऐनको प्रस्तावनामा देशमा कृषक, कालिगढ, कम पूँजीवाला र निम्न आयवर्ग, श्रमिक, भूमिहीन तथा बेरोजगार वा सामाजिक कार्यकर्ताले सर्वसाधारण उपभोक्ताको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारिताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरुको गठन र संचालन सम्बन्धी व्यवस्था छ (सहकारी ऐन, २०४८) । ऐनमा संघ संस्थाको गठन, सदस्यता, कार्य संचालन विधि, रजिष्ट्रारको नियुक्ति तथा अधिकार, अधिकार प्रत्यायोजन, श्रोत परिचालन, एकीकरण र विभाजन, सूचना अभिलेख तथा हिसाव जाँच, छुट सुविधा, विघटन तथा दर्ता खारेज र दण्ड जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्थाहरु रहेका छन् ।

विद्यमान कानूनी तथा नियमन व्यवस्था

- ❖ सहकारी विभाग सहकारी संस्थाको नियामक निकाय ।
- ❖ विद्यमान ऐन/नियम: सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ ।
- ❖ सहकारी संस्था दर्ता, सञ्चालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ ।
- ❖ सहकारी लेखा प्रणाली तथा लेखा परीक्षण दिग्दर्शन वि.सं. २०७१ ।
- ❖ सहकारी संघ/संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० ।

संस्था दर्ताका लागि सहकारी विभागका रजिष्ट्रारको कार्यालयमा सहकारीको उद्देश्य, कार्यक्षेत्र, दायित्व, कुल शेयर पूँजी, प्रतावित संस्थाको विनियम, व्यवसायिक योजना आदि कागजात पेश गर्नु पर्ने प्रावधान छ । सहकारी ऐन, २०४८ अनुसार निश्चित कार्य क्षेत्र भित्र बस्ने २५ जना नेपाली नागरिक सदस्यहरुको रूपमा संगठित भई संस्था गठन गर्न सक्ने अधिकार प्रत्याभूत गरेकोले सहकारीको दर्ता प्रकृया सहज र सरल भएको कारण संघसंस्थाको संख्या र कारोवार समेत वृद्धि हुन पुगेको देखिन्छ । संस्थाको एक निश्चित भौगोलिक कार्यक्षेत्र हुनुपर्ने, सदस्य १८ वर्ष पुरा गरेको हुनुपर्ने, दर्ता गर्न कम्तिमा २५ सदस्य आवश्यक पर्ने, छुट्टै विनियम स्वीकृत गराई लागू गर्नुपर्ने, वार्षिक साधारण सभा गर्नुपर्ने, शेयर पूँजी र बचतको रकम संस्थाको मुल आर्थिक श्रोत हुने, सदस्यबीच बचत तथा ऋण कारोवार बाहेक अन्य आर्थिक तथा वित्तीय कारोवार गर्न संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुमति लिनुपर्ने, संस्थाको

नाफाबाट २५ प्रतिशतका दरले जगेडाकोष खडा हुनुपर्ने जस्ता प्रमुख प्रावधानहरु सहकारी ऐन, २०४८ मा छन् । सहकारी नियमावली, २०४९ ले साधारण सभा बोलाउन आवश्यक प्रक्रिया, साधारण सभाको काम, कर्तव्य अधिकार, संस्था खारेज गर्नु परेमा लिक्विडेटरको नियुक्ति, विभिन्न खाताको सञ्चालन व्यवस्था, जगेडा कोष तथा अन्य कोषको व्यवस्थाका वारेमा स्पष्ट पारेको छ ।

हाल सहकारी संस्थाहरुको दर्ता, नियमन, लेखापरीक्षण तथा अनुगमन कार्य “सहकारी संघ/संस्था दर्ता, सञ्चालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८” अनुसार हुन्छ । मापदण्डले संस्था दर्ता गर्न तीनवटा आधारहरु क्रमशः भौगोलिक आधार, संस्थागत आधार र पेशा तथा पेशागत संगठनको आधार तय गरेको छ । मापदण्डले नयां दर्ता हुने संस्थाको कार्यक्षेत्र र मौजुदा कार्यक्षेत्र थप गर्ने तथा ठूलो कार्यक्षेत्र सीमित वा स्थानीयकरण गर्ने प्रावधान गरेको छ । संस्थाको बचत संकलन, ऋण लगानी, व्याजदर र आवश्यक तरलता व्यवस्थापन सम्बन्धी केही प्रावधान समेत यस मापदण्डमा समावेश गरिएका छन् । ऋण लगानीका प्रक्रिया तथा सीमाहरु, सञ्चालक समिति सदस्यहरुले संस्थाबाट ऋण लिंदा पालना गर्नुपर्ने प्रावधान, निर्दिष्ट कार्यवाहेक संस्थाबाट पेशकी लिन नपाइने, लेखा परिक्षकले लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्ने मापदण्ड लगतयतका विषयवस्तु उक्त मापदण्डमा उल्लेख गरिएका छन् ।

मापदण्ड अनुसार सहकारी संस्थाले सामान्यतयाः कुल शेयरपूँजीको बढीमा १० गुणा सम्म सदस्यहरुबाट बचत निक्षेप संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था छ । त्यसै गरी, सहकारितालाई सहयोग पुग्ने सूचनाहरु बाहेक सार्वजनिक रुपमा विज्ञापन गरी शेयर विक्री, बचत संकलन गर्न वा ऋण प्रवाह गर्न प्रतिबन्ध गरिएको छ । संस्थाले आफ्ना सदस्यको शेयर प्रमाणपत्र धितो जमानी राखी ऋण लगानी गर्न नपाउने व्यवस्था छ । संस्थाले व्याजदर निर्धारण गर्दा प्रचलित बजार व्याजदरलाई आधार मान्नु पर्ने र बचत र ऋणको व्याजदरको अन्तर ६ प्रतिशत भन्दा बढी तोक्न नपाउने व्यवस्था मापदण्डमा रहेको छ ।

सहकारी ऐन, २०४८ का केही व्यवस्थाहरुः

- ✚ संस्थाको एक निश्चित भौगोलिक कार्यक्षेत्र ।
- ✚ सदस्य १८ वर्ष पुरा गरेको ।
- ✚ दर्ता गर्न कम्तिमा २५ सदस्य आवश्यक ।
- ✚ छुट्टै विनियम स्वीकृत गराई लागू ।
- ✚ वार्षिक साधारण सभा ।
- ✚ शेयर पूँजी र बचतको रकम प्रमुख आर्थिक श्रोत ।
- ✚ सदस्यबीच बचत तथा ऋण वाहेक अन्य वित्तीय कारोकार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुमति ।
- ✚ संस्थाको नाफाबाट २५ प्रतिशतका दरले जगेडाकोष
- ✚ एक सदस्यले अधिकतम २० प्रतिशतभन्दा बढी शेयर लिन नपाउने
- ✚ रजिष्ट्रारले सहकारी दर्ता आवेदन परेको ७ दिनभित्र अनुमति

सहकारी नियमन मापदण्ड, २०६८

- भौगोलिक, संस्थागत र पेशागत आधार संस्था दर्ता ।
- कार्यक्षेत्र निर्धारण, मौजुदा कार्यक्षेत्र थप तथा घटाउने ।
- बचत संकलन, ऋण लगानी, व्याजदर र तरलता व्यवस्थापन ।
- ऋण लगानीका प्रक्रिया तथा सीमाहरु,
- सञ्चालक समिति सदस्यबाट ऋण लिंदा पालना ।
- कुल शेयरपूँजीको बढीमा १० गुणासम्म सदस्यहरुबाट बचत संकलन ।
- शेयर प्रमाणपत्र धितो जमानी राखी ऋण लगानी गर्न नपाउने ।
- व्याजदर निर्धारण गर्दा प्रचलित बजार व्याजदरलाई आधार ।
- व्याजदर अन्तर ६ प्रतिशत ।

सहकारी संघसंस्थाको हरहिसावको लेखांकन पद्धति बढी भरपर्दो र बैज्ञानिक बनाउनुको साथै र लेखा परीक्षण कार्यमा पारदर्शिता र एकरूपता कायम गराउन सहकारी विभागले “सहकारी लेखा प्रणाली तथा लेखा परीक्षण दिग्दर्शन वि.सं. २०७१” जारी गरेको छ । सहकारी संस्थालाई सबल र सक्षम संस्था बनाउने, संस्थालाई पुँजी, भौतिक तथा मानवीय संसाधनद्वारा सक्षम र आत्मनिर्भर बनाउने, संस्थाको दिगो विकास र स्थायित्व प्रदान गर्ने, सदस्यहरूलाई प्रदान गर्ने सेवामा गुणात्मकता तथा परिमाणत्मकतामा वृद्धि गर्ने, एक व्यक्ति एक सहकारी सदस्यतालाई जोड दिने, सञ्चालन खर्चमा कटौती गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउने, संस्थालाई आधुनिक प्रविधिबाट सम्पन्न बनाई व्यवसायीकरण गर्ने र सहकारी क्षेत्रमा देखिएका विकृतिहरूमा सुधार गर्ने लगायतका उद्देश्यले सहकारी संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० जारी भएकोछ ।

५. सहकारी संस्थाको संस्थागत संरचना

सहकारी संस्थाहरूको छाता संगठनको रूपमा बचत तथा ऋण सहकारी संघ, राष्ट्रिय सहकारी बैंक, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड र राष्ट्रिय सहकारी संघ रहेका छन् । सहकारी संस्थाहरूका लागि तालिम प्रदान गर्न केन्द्रीयस्तरमा सहकारी विभाग र केन्द्रीय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र रहेका छन् । प्रत्येक विकास क्षेत्रमा क्षेत्रिय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र र डिभिजन सहकारी कार्यालयहरू रहेका छन् । जिल्लागत रूपमा ३३ डिभिजन सहकारी कार्यालयहरू रहेका छन् । राष्ट्रिय रूपमा राष्ट्रिय सहकारी संघ र राष्ट्रिय सहकारी बैंक रहेका छन् भने सो अन्तर्गत ३१६०५ सहकारी संस्थाहरू, ६९ जिल्ला सहकारी संघ, २४१ विषयगत जिल्ला सहकारी संघ र १८ विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघ रहेको छन् ।

सहकारी संस्थाको सङ्ख्यात्मक विवरण (२०७१ फागुनमसान्त सम्म)		
क्र.सं.	सहकारी संस्थाको किसिम	संख्या
१.	प्रारम्भिक सहकारी संस्था	३१६०५
२.	जिल्ला सहकारी संघ	६९
३.	विषयगत जिल्ला सहकारी संघ	२४१
४.	विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघ	१८
५.	राष्ट्रिय सहकारी संघ	१
६.	राष्ट्रिय सहकारी बैंक	१
	जम्मा	३१९३५

६. सहकारी संस्थाहरूको आर्थिक गतिविधि

सहकारी ऐन बमोजिम दर्ता भई कारोवार गरिरहेका सहकारी संस्थाहरूको संख्या २०७२ असार मसान्तमा ३१८७४ रहेको छ । सहकारी संस्थाको कार्य प्रकृति हेर्दा बचत तथा ऋण, बहुउद्देश्यीय, कृषि, दुग्ध, उपभोक्ता, विद्युत, तरकारी तथा फलफूल, चिया, कफी, जडिबुटी, मौरीपालन, सञ्चार, स्वास्थ्य, उखु, जुनार र अन्य गरी जम्मा १६ प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरू सञ्चालित छन् । नेपाल सरकार, सहकारी विभागले यस्ता संस्थाहरूलाई बचत परिचालनको आधारमा साना तथा ठूला, उद्देश्यका आधारमा एकल तथा बहुउद्देश्यीय, सदस्यहरूको आर्थिक तथा व्यवसायिक समानताका आधारमा संगठित भई सञ्चालन भएका र नभएका गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । २०७२ असारसम्मको तथ्याङ्कमा आधारित सहकारी संस्थाहरूको संख्या, सदस्य संख्या, रोजगारी प्रदान, शेयर पूँजी, निक्षेप तथा लगानी तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५: सहकारी संस्थाहरुको विवरण
(२०७२ असारसम्मको तथ्याङ्कमा आधारित)

क्र. सं.	कार्य प्रकृति	संस्था संख्या	सदस्य संख्या	प्रत्यक्ष रोजगारी	शेयर पूंजी (रु. हजारमा)	निक्षेप (रु. हजारमा)	लगानी (रु. हजारमा)
१.	बचत तथा ऋण	१३४००	२७५३०७	३३८८९	४६,७२८,०६५	१४०,४६९,३८१	१२६,५५४,७४६
२.	बहुउद्देश्यीय	४०९०	१०४२३८४	१११६५	११,७६२,०३०	४१,१८५,३८५	३४,५१५,४१२
३.	कृषि	८७२४	७३४९९०	५६९६	२,४५६,७९३	६,६१३,५१९	९,११०,७४५
४.	दुग्ध	१७२३	११४५३०	२११०	९२५,०३८	५,९९९,१५९	५३२,१९८
५.	उपभोक्ता	१४२९	५७३८४	८०३	३००,२८४	३६१,५६६	७३७,५१६
६.	विद्युत	४४१	६८६६५	३७९	१०७,७९५	५५,०७१	११७,९६३
७.	तरकारी तथा फलफूल	१८९	३२०८८	२६४	६१,२६७	३००,३०३	५७८,४८४
८.	चिया	११०	५५७०	१२२	३८,४२२	१८,४४५	२७,७३६
९.	कफि	१६०	५२६७	१३५	२३,८६४	२४,४९४	२३,९४३
१०.	जडिबुटि	१९७	७१६३	६५	२३,०८५	४७,०३९	२५,८४९
११.	मौरीपालन	९४	४४२०	४८	१२,९९०	५,६३७	७,४८७
१२.	संचार	१२०	१३०११	५२७	१२१,७३०	३९,९४७	३३,१९९
१३.	स्वास्थ्य	९९	१११५७	८४९	२७,८४२	११३,२११	११०,९५१
१४.	उखु	४७	२३९३	१	६,१५९	१७,९२४	२६,२३६
१५.	जुनार	४५	१४१५	९	९८१	६,१२५	६,२२३
१६.	अन्य	१००६	२२३६९९	१५८९	५७९,०७३	१,५८८,४०४	२,१३८,११८
	बचत तथा ऋण	३१८७४	५०७७२०७	५७६५१	६३,४१९,४१७	१९६,८४५,६११	१७४,५४६,८०६

सहकारी संस्थाहरुमा करीव ५० लाख ७७ हजार २ सय ७ सदस्यहरु आवद्ध छन् भने ५७ हजार ६ सय ५१ जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् । संस्थाको कुल शेयर पूंजी, निक्षेप संकलन र लगानी क्रमशः रु.६ अर्ब ३४ करोड, रु.१९ अर्ब ६८ करोड र रु.१७ अर्ब ४५ करोड रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सहकारी क्षेत्रको योगदान ३ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ करीव ७ लाख भन्दा बढीलाई अप्रत्यक्ष रोजगारीको अवसर जुटेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१) । सहकारी क्षेत्रबाट वार्षिक करिब रु. ३ खर्बको आर्थिक कारोबार हुने गरेको अनुमान गरिएको छ । वित्तीय क्षेत्रमा सहकारीको योगदान १८ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ (सहकारी विभाग, २०७१) । सहकारी संस्थामा आवद्ध सदस्यहरुको संख्या आ.ब. २०७०/७१ मा ५.६ प्रतिशत भएको थियो भने आ.ब. २०७१/७२ मा १.४ प्रतिशतले वृद्धि भई कुल सदस्य संख्या ३१८७४ पुगेको छ (सहकारी विभाग, २०७१) ।

६.१. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको योगदान

वित्तीय कारोवारको आधारमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको अंश उल्लेखनीय रहको छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको २०७२ असारसम्म १३४०० पुगेको छ । सहकारी ऐन, २०४८ अनुसार दर्ता भई कारोवार गरेका यी संस्थाहरुले मुलुकका विभिन्न ठाउँमा वित्तीय संस्थाहरुसँग मिल्दोजुल्दो कारोवार गर्दै आएका हुँदा त्यस्ता संस्थाहरुमा आवद्ध बचतकर्ताहरुको हित सुरक्षालाई ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । कतिपय बहुउद्देश्यीय प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरुले समेत बचत तथा ऋणको कारोवार गर्ने पाईएकोले बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरुको संख्या अझ बढ्न जान्छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । वित्तीय कारोवार गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था समेतलाई

जोडदा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको संख्या सम्पूर्ण सहकारी संस्थाको भण्डै आधा रहको छ (INCLUDE, २०१४) । सहकारी संस्थाहरुको संख्या तथा यस्ता संस्थाहरुमा आवद्ध सदस्य संख्याका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अंश ४२ प्रतिशत रहेको छ । प्रत्यक्ष रोजगारीका आधारमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अंश ६० प्रतिशत रहेको छ । बचत संकलनका आधारमा यस्ता सहकारी संख्याको योगदान उल्लेख्य (८८ प्रतिशत) रहेको छ । शेयर पूंजी र लगानीका आधारमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अंश दुई तिहाई भन्दा बढी रहेको छ ।

कूल सहकारी संस्थामा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अंश		
क्र.सं.	विवरण	कुल अंश (%)
१.	बचत तथा ऋण सहकारी संख्या	४२
२.	सदस्य संख्या	५२
३.	प्रत्यक्ष रोजगारी	६०
४.	शेयर पूंजी	६७
५.	बचत संकलन	८८
६.	लगानी	७७

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट २०६८ मा गरेको बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको कारोवार अवस्थासम्बन्धी अध्ययनले बचत तथा सहकारी संख्याहरुको कर्जा निक्षेप अनुपात र तरलता अनुपात क्रमशः औसत ९२.३ प्रतिशत र १२ प्रतिशत पाएको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । सर्वेक्षणमा समेटिएका सहकारी संस्थाहरुको तरलता र कर्जा निक्षेप अनुपातले यी संस्थाहरु कमजोर र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेको देखाउँदछ । कुल सम्पत्तिमा रु.५ करोड भन्दा बढी कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था वहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरुको संख्या करिब ७०० रहेको छ (INCLUDE, २०१४) । कुल सम्पत्ति रु. १ करोड देखि ५ करोडसम्म ३,३८५ वटा सहकारी रहेका छन् भने बाँकी उल्लेख्य संख्याका सहकारी संस्थाहरुको कुल सम्पत्ति १ करोडभन्दा कम रहेको छ ।

६.२. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका फरक विशेषता

वित्तीय तथा गैर-वित्तीय सेवा प्रदायक सम्पूर्ण सहकारी संस्थाहरुलाई समेटने गरी व्यवस्था गरिएको सहकारी ऐन, २०४८ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुसँग मिल्दोजुल्दो कारोवार गर्ने गरी स्थापना भएका करिब १३ हजारको संख्यामा रहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुमा आवद्ध बचतकर्ता तथा ऋणीहरुको सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयहरु स्पष्ट रूपमा समेटिएको पाइदैन । प्रारम्भिक पूंजी परिचालन गर्ने सीमित क्षमता, पूंजी बजारमा पहुँचको अभाव, एक सदस्य एक मतको संचालक समितिको व्यवस्था तथा नाफा कमाउनुभन्दा पनि सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्य आदि विशेषताका कारण बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु वित्तीय संस्थाभन्दा पृथक हुन्छन् ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच भिन्नता

- ✓ प्रारम्भिक पूंजी परिचालन गर्ने सीमित क्षमता हुने ।
- ✓ पूंजी बजारमा पहुँचको अभाव हुने ।
- ✓ एक सदस्य एक मतको संचालक समिति व्यवस्था ।
- ✓ नाफा कमाउने भन्दा सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्य ।
- ✓ सहकारी सिद्धान्तमा आधारित ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुका सदस्यहरुले स्वैच्छिक निक्षेप परिचालन गर्न सक्ने, जगेडा कोष र संचित आम्दानी (Accumulated Reserves and Retained Earning) का माध्यमबाट पुंजीको आधार तयार गर्न सक्ने, तरलता व्यवस्थापनको लागि केन्द्रीय बैंकमा पहुँच हुन सक्ने तथा वित्तीय मध्यस्थता सम्बन्धी ज्ञान हुने आदि आधारमा बचत तथा ऋण सहकारी

बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र अन्य विषयगत सहकारी संस्थामा भिन्नता

- ❖ सदस्यहरुबाट स्वैच्छिक निक्षेप परिचालन ।
- ❖ साधारण जगेडा कोष र संचित नाफाका माध्यमबाट पुंजीको आधार तयार ।
- ❖ तरलता व्यवस्थापनको लागि केन्द्रीय बैंकमा पहुँच ।
- ❖ वित्तीय मध्यस्थता सम्बन्धी ज्ञान ।

संस्थाहरु अन्य विषयगत सहकारी संस्थाहरुभन्दा फरक हुन्छन् ।

कर्जाको अलावा विविध वित्तीय सेवाहरु प्रदान गर्नसक्ने, ठूलो स्तरमा स्वच्छक निक्षेप परिचालन गर्नसक्ने, स्थानीय सदस्यहरु मध्येबाट सन्चालक समितिको गठन हुने तथा संस्थाका सम्पूर्ण सदस्यहरुको बराबर अपनत्व रहने आदि कारणबाट बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको प्रकृति लघु वित्त संस्थाहरु भन्दा फरक हुन्छन् ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र लघुवित्त संस्थाबीच भिन्नता

- ✚ कर्जाको अलावा विविध वित्तीय सेवाहरु प्रदान ।
- ✚ ठूलो स्तरमा स्वच्छक निक्षेप परिचालन ।
- ✚ स्थानीय सदस्यहरुमध्येबाट सन्चालक समितिको गठन ।
- ✚ संस्थाका सम्पूर्ण सदस्यहरुको बराबर अपनत्व।

६.३. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाकालागि फरक कानूनी र नियमन व्यवस्था

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु अन्य विषयगत सहकारी संस्थाहरु, वित्तीय संस्थाहरु तथा लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरुभन्दा फरक खालका वित्तीय मध्यस्थता गर्ने संस्थाहरु भएको सन्दर्भमा यस्ता संस्थाहरुलाई छुट्टै ऐन, नियम तथा विनियमद्वारा व्यवस्थित गर्नुपर्ने अवधारणा रहेको छ ।

६.४. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाकालागि ऐन तर्जुमा

वित्तीय कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको कारोवारलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक मापदण्डहरुको निर्माण र सो मापदण्डहरुको पालना गर्न गराउन प्रभावकारी कानूनको आवश्यकता धेरै अधिदेखि महशुस गरिएको छ । यस्ता संस्थाहरुको कारोवारले वित्त तथा मौद्रिक नीति सन्चालनमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव देखिएको विगतको अनुभवबाट यस्ता संस्थाहरुका लागि छुट्टै ऐन तर्जुमा हुनुपर्ने सुझाव सहकारी क्षेत्रका समस्या समाधानका लागि नीतिगत, प्रक्यागत र संस्थागत विषयमा सिफारिश गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन २०६८ ले समेत दिएको छ (सहकारी विभाग, २०६८) । यस्ता संस्थाहरुले वित्तीय मध्यस्थताको जस्तो कार्य गर्ने हुँदा संस्थामा आवद्ध बचतकर्ताको हित संरक्षण गर्नु सरकार र नियामक निकायसमेतको दायित्व हो । मुलुकको वित्तीय र मौद्रिक नीति, प्रचलित वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी कानूनहरु र अन्तराष्ट्रिय दायित्व निर्वाहका लागि समेत यस्ता संस्थाहरुको लागि स्पष्ट कानूनी प्राबधान आवश्यक देखिएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारको आ.व.२०७२/७३ को वार्षिक बजेटमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुलाई प्रभावकारी नियमनका लागि भिन्दै ऐन तर्जुमा गर्ने बारे उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय लघुवित्त नीति, २०७० अनुसार लघुवित्त संस्थाहरुको नियमन तथा निरीक्षण कार्यमा नेपाल राष्ट्र बैंक लघुवित्त प्रबर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभाग (Microfinance Promotion and Supervision Department) कार्यरत छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले आ.व. २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लगायत लघु वित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि लघुवित्त प्राधिकरण (Microfinance Authority) स्थापना गर्ने उल्लेख छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७२) । नेपाल राष्ट्र बैंकले स्वायत्त संस्थाको रूपमा राष्ट्रिय लघुवित्त विकास प्राधिकरण स्थापनाका लागि नेपाल सरकारमा लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६७ (Microfinance Authority Act, 2011) को प्रारम्भिक मस्यौदा पेश गरिसकेको छ । उक्त ऐन लघुवित्त संस्थाहरु जस्तै लघुवित्त विकास बैंक, ग्रामीण विकास बैंक, वित्तीय कारोवार गर्ने गैर-सरकारी

संस्थाहरु, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु लगायत वित्तीय गतिविधि गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरुलाई समेटने उद्देश्य बनाइएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैकले लघु वित्त प्राधिकरण ऐन, २०६७ समेत मस्यौदा तयार गरी अर्थ मन्त्रालय पेश गरेको र सो मस्यौदामा पुन विचार गर्न मन्त्रालयबाट फिर्ता भैसकेको अवस्था छ ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि ऐन तर्जुमा गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा World Council of Credit Union-WOCCU को Technical Guide for Credit Union

Regulation and Supervision का अनुसार बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि ऐन तर्जुमा गर्दा संस्था निर्माण र अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न न्यूनतम आवश्यकता (Minimum requirements for organizing and licensing), पूंजी संरचनाको परिभाषा (Definition of what constitutes capital), अधिकार र गर्नहुने गतिविधिको परिभाषा (Definion of the powers and permissible activities), सदस्यताको क्षेत्रसम्बन्धी

ऐन तर्जुमा गर्दा समेटनुपर्ने प्रावधान (WOCCU अनुसार)

- संस्था निर्माण र अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न न्यूनतम आवश्यकता।
- पूंजी संरचनाको परिभाषा ।
- अधिकार र गर्नहुने गतिविधिको परिभाषा ।
- सदस्यताको क्षेत्रसम्बन्धी आवश्यकता ।
- सुपरिवेक्षक निकायको निर्धारण ।
- सञ्चालक सदस्यको निर्वाचन प्रक्रिया ।
- एकल सदस्य तथा सदस्य समूहका लागि निक्षेप तथा कर्जा सीमा ।
- अभिलेख राख्ने र एन्टी मनि लण्डरिङसम्बन्धी नीतिहरु ।

आवश्यकता (Field of membership requirements), सुपरिवेक्षक निकायको निर्धारण (Identification of a supervisory body), सञ्चालक सदस्यको निर्वाचन प्रक्रिया (Election process for board members), एकल सदस्य तथा सदस्य समूहका लागि निक्षेप तथा कर्जा सीमा (Deposit and loan concentration limits for any one member or related group of members) र अभिलेख राख्ने र सम्पत्ति सुद्विकरणसम्बन्धी नीति (Recorkeeping and anti-money laundering policies) आदि पक्षहरु समेटिनु पर्दछ ।

६.५. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको नियमनसम्बन्धी व्यवस्था

नियमनका मापदण्डले ऐन तथा कानूनलाई लागू र बाध्यकारी बनाउन सहयोग गर्ने हुँदा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको प्रभावकारी व्यवस्थापनका अन्तर्राष्ट्रिय रुपमै प्रचलित नियमन मापदण्डहरु तय गर्ने गरिन्छ ।

न्यूनतम शुरु पूंजी स्थापना (Establishing minimum start-up capital), पूंजी संरचनाको परिभाषा र पूंजी पर्याप्तताको निर्धारण (Defining constituents capital and determining capital adequacy), साना खातावाला र ऋणीको सेवा (Servicing small accounts and loans), परम्परागत धितोभन्दा भिन्न धितोको प्रयोग (Use of non-traditional collateral) आदि जस्ता पक्षहरुलाई मध्येनजर गरी वित्तीय संस्थालाई जारी गरिने नियमनभन्दा बचत तथा ऋणी सहकारी संस्थाहरुका लागि नियमन मापदण्ड फरक बनाउनु पर्दछ । उक्त नियमन मापदण्डका बारेमा विस्तृत व्याख्या तल उल्लेख गरिएको छ ।

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका लागि फरक नियमन मापदण्डका आधार

- ✚ न्यूनतम शुरु पूंजी स्थापना
- ✚ पूंजी संरचनाको परिभाषा र पूंजी पर्याप्तताको निर्धारण
- ✚ साना खातावाला र ऋणीको सेवा परम्परागत धितोभन्दा भिन्न धितोको प्रयोग

६.६. न्यूनतम शुरु पूंजी स्थापना (Establishing minimum start-up capital),

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका सदस्यहरु न्यून र मध्यम आयवर्ग अन्तर्गत पर्ने, साना बचत र कर्जा सेवा प्रदान गर्ने र सदस्यता शुल्क र संचित आम्दानी (Retained Earning) नै प्रारम्भिक कोषको आधार हुने कारणले यस्ता संस्थाका लागि नियमन मापदण्ड बनाउँदा न्यूनतम शुरु पूंजी कायम हुने गरी मापदण्ड बनाउनु पर्छ । World Council of Credit Union (WCCU) का अनुसार पनि यस्ता संस्थाहरुलाई कारोवार अनुमति प्रदान गर्दा शुरु पूंजी भन्दापनि सदस्यता लिन प्रतिवद्धता तथा इच्छा जाहेर गरेका ३०० सदस्यहरुको दस्तखत, ३ वर्षको व्यवसायिक योजनाको सम्भाव्यता, न्यूनतम शुरु कोष (Minimum Start-up fund) US\$ 20,000 देखि US\$ 50,000 अन्तरमा पर्ने, तथा पूंजी पर्याप्तता अनुपात (Capital Adequacy Ratios) कायम गर्न विलम्ब अवधि (Grace Period) दिने गरी मापदण्ड बनाउनु पर्ने अवधारणा राखेको छ ।

शुरु पूंजीका न्यूनतम मापदण्ड (WCCU):

- सदस्यता लिन प्रतिवद्धता तथा इच्छा जाहेर गरेका ३०० सदस्यहरुको दस्तखत,
- ३ वर्षको व्यवसायिक योजनाको सम्भाव्यता,
- न्यूनतम शुरु कोष US\$ 20,000 देखि US\$ 50,000 भित्र पर्ने,
- पूंजी पर्याप्तता अनुपात कायम गर्न विलम्ब अवधि दिने
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुका लागि न्यूनतम पूंजी/सम्पत्ति अंश १० प्रतिशत हुनु पर्ने ।

६.७. पूंजी अंगको परिभाषा र पूंजी पर्याप्तताको निर्धारण (Defining constituents capital and determining capital adequacy),

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको पूंजीको श्रोत वितरण नगरिने जगेडा (Non-distributable Reserves) हो जसको निर्माण संचित नाफा (Retained earning), पूंजी चन्दा (Capital Donation) र अन्य बचत (Other Surplus) बाट हुन्छ । यदि सहकारीका सदस्यहरुको शेयर राष्ट्रिय कानून तथा नियमनका माध्यमबाट फिक्न नपाईने र स्थायी (non-withdrawable and permanent) बनाईन्छ भने त्यसलाई संस्थाको पूंजी अन्तर्गत परिभाषित गरिन्छ । सहकारी स्थापना गर्दा शुरु पूंजी अधिक नराखिएतापनि मजबुत पूंजी पर्याप्तता अनुपात (Capital Adequacy Ratio) लाई जोड दिईन्छ । जसरी वित्तीय संस्थाहरुमा कर्जा नोक्सानी (Loan Loss) लाई First Line of Defense मानिन्छ भने सहकारीमा पूंजी पर्याप्तता अनुपात लाई First Line of Defense को रूपमा लिइन्छ । तर केही बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु जसको व्यवस्थापन कम व्यवसायिक हुन्छ, सीमित भौगोलिक कार्यक्षेत्र हुन्छ, पूंजी बजारमा कम पहुँच राख्ने हुन्छ तथा परम्परागत धितो (Non-traditional collateral) भन्दा भिन्न धितो प्रयोग हुन्छ, भने त्यस्ता संस्थाको हकमा Capital Adequacy Ratio सन्तुलित (Conservative) हुन सक्छ ।

पूंजी पर्याप्तता अनुपात सन्तुलित

भएमा:

- व्यवस्थापन कम व्यवसायिक हुने ।
- सीमित भौगोलिक कार्यक्षेत्र हुने ।
- पूंजी बजारमा कम पहुँच राख्ने ।
- परम्परागत धितोभन्दा भिन्न धितो प्रयोग हुने ।

नेपालमा सहकारी संघ/संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ अनुसार “पूंजी कोष” भन्नाले सहकारी संस्था वा संघ वा बैंकको प्राथमिक पूंजी र पूरक पूंजीको योगलाई र विभागले समय समयमा पूंजि कोष भनी तोकेको अन्य कोष समेतलाई परिभाषित गरेको छ । “प्राथमिक पूंजी कोष” ले संस्था/संघ/बैंकको शेयर पूंजि र जगेडा कोष रकमलाई परिभाषित गरेको छ ।

त्यस्तै “पुरक पूँजी कोष” ले संस्था/संघ/बैंकको अन्य कोष मध्ये सहकारी विकास कोष, घाटा पूर्ति कोष, दुवन्त ऋण कोष, कर्जा जोखिम कोष, स्थीरकरण कोष तथा बाँडफाँड नगरेको मुनाफालाई परिभाषित गरेको छ ।

६.८. साना खातावाला र परम्परागतभन्दा भिन्न धितोको व्यवस्था (Small Accounts and Non-traditional collateral)

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले न्यून र मध्यम वर्गका व्यक्तिहरू समेटेर उनीहरूका स-साना बचतलाई संकलन गरी धेरैलाई कर्जा प्रदान गर्ने भएको साना कर्जाहरू प्रदान गर्दा पराम्परागत धितो भन्दा भिन्न धितो तथा वैकल्पिक ग्यारेन्टी मार्फत कर्जा प्रदान गर्न पाउने गरी नियमन मापदण्डहरूको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

६.९. नियमन मापदण्डका प्रचलित अंग (Components):

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमनका मापदण्डहरू तयार गर्दा उपरोक्तानुसारका पक्षलाई ध्यानमा राखी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रचलित देहायका नियमान मापदण्ड प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ ।

- १) पुडेन्सियल नियमन (Prudential Regulation): यसमा सदस्य बचतकर्ताको बचतको संरक्षण हुने गरी संस्थागत पूँजी (Institutional Capital), पूँजी पर्याप्तता आवश्यकता (Capital Adequacy), सम्पत्ति वर्गीकरण र कर्जा नोक्सानी व्यवस्था (Asset Classification and Loan Loss Provisioning) तरलसम्पत्ति आवश्यकता (Liquidity Requirement), कमसलकर्जा नियन्त्रण (Delinquency Control), बाह्य सापटी सीमा (External Borrowing Limit), इजाजत दिनयोग्य लगानी (Allowable investments), र स्थिर र Non-earning सम्पत्तिमा स्वामित्व सीमा (Ownership limit on Fixed and non-earning assets) आदि समावेश हुन्छन् ।
- २) लेखा राख्ने र लेखापरिक्षण नियमन (Accounting and Audit Regulations): यसमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारका लेखा प्रकृया, लेखापरिक्षण मापदण्ड, निश्चित समयमा नियामक तथा सुपरिवेक्षक निकायमा पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदनका लागि Format समावेश हुन्छन् ।
- ३) सञ्चालन नियमन (Operational Regulation): यसमा कागजपत्र संरक्षण, विपद व्यवस्थापन, Anti Money Laundering, आतंकवादीलाई वित्तीय प्रतिबन्ध (Restriction on Terrorist Financing) समावेश हुन्छ ।
- ४) प्रशासनिक नियमन (Administrative Regulation): यसमा अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न चाहिने प्रावधानहरू (Requirements for charting and licensing), मर्जर र स्वेच्छिक तथा अस्वेच्छिक विघटन समाप्ति (completing mergers and voluntary and involuntary liquidation) समावेश हुन्छन् ।
- ५) बाध्यकारी नियमन (Enforcement Regulation): यसमा निरीक्षकको अधिकार (supervisory authority), प्रशासनिक कार्य (Administrative Action), स्वीकृति (Sanction), निक्षेप बीमा संरचना (Deposit Insurance Structure) समावेश हुन्छन् ।
- ६) उपभोक्ता हित नियमन (Consumer Protection Regulation): यसमा निक्षेप स्वीकार गर्न पाईने (requirements for accepting deposits), कर्जा दिने पाईने (Requirement of making loan) र कर्जा उठाउन पाईने (requirement for collecting loans) तथा व्याजदर सार्वजनिक गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड आदि समावेश हुन्छन् ।

नियमनका प्रचलित अंगहरू

- पुडेन्सियल नियमन ।
- लेखा राख्ने र लेखापरिक्षण नियमन ।
- सञ्चालन नियमन ।
- प्रशासनिक नियमन ।
- बाध्यकारी नियमन ।
- उपभोक्ता हित नियमन ।
- सुशासन आवश्यकता नियमन ।

- ७) सुशासन आवश्यकता नियमन (Governance Requirement): यसमा साधारण सभा, सञ्चालन समिति र आन्तरिक लेखापरिक्षण र व्यवस्थापनका लागि वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी मार्गनिर्देशनहरु समावेश हुन्छन् ।

World Council of Credit Union-WOCCU को Technical Guide for Credit Union Regulation and Supervision विश्वका विभिन्न मुलुकहरुमा अध्ययनका आधारमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुका लागि देहाय बमोजिमको सुरक्षित र भरपर्दो सिद्धान्तहरु (Safety & Soundness Principles) प्रतिपादन गरेको छ ।

६.१०. सुरक्षित र भरपर्दो सिद्धान्तहरु (Safety & Soundness Principles)

World Council of Credit Union-WOCCU ले डेलिक्वन्सी (Delinquency), कर्जा नोक्सानी व्यवस्था (Loan Loss Provisioning), Loan Charge-off, संस्थागत पूंजी (Institutional Capital), नकमाउने सम्पत्ति (Non-Earning Capital), मूल्य (Pricing), सक्षमता (Efficiency), तरलता (Liquidity), Diversification, गैर वित्तीय कार्य (Non-financial Operations) र वाह्य कर्जा (External Capital) जस्ता मापदण्डहरु समेटेर सुरक्षित र भरपर्दो सिद्धान्तहरु प्रतिपादन गरेको छ ।

सुरक्षित र भरपर्दो सिद्धान्तहरु		
क्र.सं.	विवरण	मापदण्ड
१.	डेलिक्वन्सी	५ प्रतिशतभन्दा बढी
२.	कर्जा नोक्सानी व्यवस्था	१ वर्ष वा सोभन्दा कम डेलिक्वन्सीको २५ प्रतिशत
३.	Loan Charge-offs	१२ महिनाभन्दा कम
४.	संस्थागत पूंजी	सम्पत्तिको १० प्रतिशत
५.	नकमाउने सम्पत्ति	५ प्रतिशतभन्दा कम
६.	मूल्य (Pricing)	व्यापारिक दर
७.	सक्षमता (Efficiency)	चालु लागत औषत सम्पत्तिको ५ प्रतिशतभन्दा कम
८.	तरलता (Liquidity)	५ प्रतिशत
९.	Diversification	संस्थागत पूंजीको २५ प्रतिशत
१०.	गैर वित्तीय कार्य	कुल सम्पत्तिको ५ प्रतिशतभन्दा कम
११.	वाह्य कर्जा	पूँजीको स्तरमा निर्धारित हुने
नोट: तरलता (Liquidity) तरल सम्पत्ति/कुल निक्षेप = ५ प्रतिशत		

७. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुमा देखा परेका विद्यमान समस्याहरु

मुलुकमा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरुमध्ये बचत तथा ऋण सहकारीको संख्या उल्लेख्य रहेको छ । यसमा पनि वित्तीय कारोवार समेत गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरु जोडने हो भने वित्तीय मध्यस्थताको मिल्दो जिल्दो काम गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको संख्या करीव आधा रहेको छ । पछिल्लो समयमा सहकारी संस्थाहरुमा पनि विशेष गरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा विभिन्न प्रकारका विकृति/विसङ्गति देखा पर्न थालेका कारण मुलुकभर सञ्चालित यस्ता संस्थाहरुमा आवद्ध २६ लाख बचतकर्ता तथा ३३ हजारको प्रत्येक रोजगारीका अवसरहरुलाई नकारात्मक असर पर्ने देखिन्छ । केही सहकारी संस्थाहरुको बचत परिचालनको स्तर नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त वित्त कम्पनी र लघुवित्त कारोवार गर्ने वित्तीय संस्थाहरुको औसत रकम भन्दा निकै बढी हुने गरेको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) ।

बचत तथा ऋणको कारोवार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरुमा निक्षेप जम्मा गर्ने व्यक्तिहरुले निक्षेप फिर्ता नपाएका पिडीतहरुको लगत लिने, संस्थाले दिनुपर्ने भुक्तानी, बैंक तथा दायित्वको विवरण संकलन र विद्यमान सहकारी ऐन

लगायत कानूनहरुमा सुधारको लागि सिफारिश गर्न स्थापित “बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाको छानविन गर्न गठित जांचवुझ आयोग” ले नेपालका ७५ जिल्लाहरुमध्ये ५८ जिल्लाका १३० वटा समस्याग्रस्त संस्थाका २२१७० उजुरीका आधारमा जनताको रु.११ अर्ब र सहकारीको नाममा घरनिर्माणमा करीव १ अर्ब ४० करोड गरी जम्मा रु.१२ अर्ब ४० करोड बराबरको दावी जोखिममा परेकोछ, (सहकारी सन्देश, २०७२, INCLUDE, २०१४) । यसै सिलसिलामा सहकारी क्षेत्रमा विशेष गरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वित्तीय तथा व्यवस्थापकीय क्षेत्रमा “बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाको छानविन गर्न गठित जांचवुझ आयोग” ले पहिचान गरेका समस्याहरु देहाय वमोजिम रहेका छन् (सहकारी सन्देश, २०७१) ।

ऐन, नियम, नियमन, नीतिगत समस्याहरु:

- सहकारी क्षेत्रको लागि छुट्टै नीति बन्न नसकेको, सहकारी कानूनमा समयसापेक्ष संशोधन हुन नसकेको, बचत तथा ऋण तथा सहकारी बैंक ऐनको आवश्यकताको पहिचान नगरिएको, सहकारी तालिम नीति, सहकारी विकास बोर्ड ऐनमा सुधार हुन नसकेको, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड नीति निर्माण गर्ने उद्देश्यको रूपमा सन्चालन हुनुपर्नेमा सो बोर्ड ऐनको उद्देश्य अनुरूप सन्चालन हुन नसकेको ।

अनुगमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षणसंग सम्बन्धित समस्याहरु:

- सहकारी क्षेत्रका सघन अनुगमन हुन नसकेको, सहकारी क्षेत्रको एक मात्र बैंकले पूंजीको अभावका कारण राष्ट्र बैंकको शर्त पुरा गर्न नसकेको, संस्थाको अनुगमन समयमा नहुनु र अनुगमनको प्रतिवेदनको आधारमा समयमा कार्यवाही नहुनु ।

सुशासनसंग सम्बन्धित समस्याहरु:

- बहुसंख्यक संचालकले अधिकतम ऋण लिने, संस्थामा अधिकतम शेयर लगानी गरी कार्यकारी अध्यक्षको नियुक्ति, कार्यकारी अध्यक्षको पारिश्रमिक तथा सुविधा न्यायोचित सिद्धान्त विपरित तोक्नु, बहुसंख्यक सदस्यहरु पारिवारिक सदस्यहरु संचालक समितिमा संलग्नता । आफ्ना सदस्यहरुको हितमा काम गर्नुपर्ने कतिपय सहकारी संस्थाले सदस्यहरुको भन्दा समिति तथा सम्प्रान्त समूहको हितमा काम गर्ने प्रवृत्ति (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१) ।

सहकारी प्रशिक्षण / संस्थागत क्षमतासंग सम्बन्धित समस्याहरु:

- सहकारी प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको स्थापना र विद्यमान प्रशिक्षण केन्द्रको सुदृढिकरण हुन नसकेको, राष्ट्रिय सहकारी संघ, विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघ, जिल्ला सहकारी संघ र विषयगत जिल्लास्तरका संघहरुको संस्थागत क्षमता कमजोर हुनु ।

उपरोक्तानुसारका समस्याहरु बाहेक बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुमा देहाय वमोजिमको समस्याहरु देखा परेका छन् :

- अधिकांश सहकारी संघसंस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र प्रचलित मूल्यमान्यता, प्रचलित ऐन, नियमावली र संघसंस्थाको आफ्नै विनियम विपरित कार्य क्षेत्रभन्दा बाहिर गई गैर-सदस्यसंग बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने गरेका ।
- सीमित व्यक्तिहरुले शेयरमा धेरै लगानी गर्ने तर बचत संकलन र ऋण लगानी प्रयोजनका लागि रु.१०० बराबरको एक कित्ताको शेयर सदस्य (कारोवारी सदस्यको दर्जा) बनाई कारोवार गर्ने गरेका,
- मापदण्ड अनुसार सदस्यहरुको शेयर र बचतको अनुपान १:१० हुनुपर्नेमा सर्वसाधारणलाई आकर्षक विज्ञापन र उपहारको कार्यक्रम संचालन गरी सो भन्दा बढी बचत रकम संकलन गरेका ।
- सामान्यतया ३ वर्षसम्मको अवधिसम्मको अवधिक बचत खाता संचालन गर्न सकिने प्रावधान विपरित ५ वर्ष वा सो भन्दा बढी समयको मुद्दती खाता खोल्न लगाई अत्याधिक बचत रकम संकलन गर्ने गरेका ।
- सदस्यहरुको बचतलाई छिटो छिटो आम्दानी गर्ने क्षेत्रमा ऋण लगानी गर्नुपर्नेमा संचालकहरुको निजी स्वार्थ भएको व्यवसाय वा कम्पनीमा असुरक्षित लगानी गर्ने गरेका ।

- घरजग्गा जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा तत्कालिन फाइदाका लागि ठूलो रकम लगानी गर्ने परिपाटी रहेको छ । हाल घरजग्गामा आएको मन्दीले यस्ता सहकारी संस्थामा रहेको सर्वसाधारणको बचत जोखिममा रहेको ।
- एक प्रारम्भिक सहकारी संस्थाले अर्को समानस्तरको सहकारी संस्थामा बचत जम्मा गर्नु नहुनेमा अधिकांश सहकारी संस्थाहरूले समानस्तरका सहकारी संस्थाहरूमा बचत जम्मा गर्ने गरेका ।
- अधिकांश सहकारी संस्थाहरूले विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शेयरमा लगानी गरेको र हाल शेयर बजार मन्दी रहेको अवस्थामा यस्तो लगानी जोखिममा रहेका ।
- मापदण्ड अनुसार कर्जाको वर्गीकरण गरी ऋण जोखिम कोषमा रकम छुट्टाउनु पर्नेमा नछुटाई कृत्रिम आम्दानी देखाई अधिकांश सहकारी संस्थाहरूले लाभांश वितरण गर्ने गरेका ।
- प्रचलित मापदण्ड अनुसार संस्थाले बचत दिने र ऋणमा लिने व्याजदरको अन्तर औषतमा ६ प्रतिशत भन्दा बढी हुनु नहुनेमा अधिकांश सहकारी संस्थाहरूले बचतमा कम व्याज दिने र ऋणमा बढी व्याज लिने लिई सदस्य सेवा भन्दा नाफा मुलक प्रवृत्ति रहेका ।
- ठूला सहकारी संस्थाहरूको सम्पत्ती तथा दायित्वको गुणात्मक र प्रभावकारी व्यवस्थापन नभएको हुँदा दीर्घकालमा तरलता जोखिम हुनसक्ने सम्भावना रहेका ।
- खास खास व्यक्तिहरू मिलि विभिन्न नामका फरक फरक स्थानमा सहकारी संस्था खोले गरेको र समानान्तर प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरूमा अन्तर सहकारी कारोवारको नाउँमा अनियमित कारोवार गर्ने प्रवृत्ति भएकोले कुनै एक संस्थामा परेको समस्याले अन्य सहकारीमा पनि असर पर्ने देखिएको ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू शहरमूखी भएकोले सहकारी संस्था विकासको उद्देश्य अनुरूप त्यस्ता संस्थाहरूले ग्रामीण क्षेत्रमा छरिएर रहेको बचत परिचालनमा अभिवृद्धि ल्याउनुको विपरीत सहरी क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग प्रतिस्पर्धा गरिरहेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले हालै गरेको एक सर्भेक्षणले पनि बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कारोवार काठमाडौँ उपत्यकामा अधिकेन्द्रीत भएको कारणले नै समग्र बचत तथा ऋण कारोवार उपत्यका भित्र बढी भएको जनाएको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८) । केही शहर केन्द्रीत ठूलो बचत तथा सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय कारोवार रियलस्टेट क्षेत्रमा अधिकेन्द्रीत रहेकोले बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू केही समय अघि धराशाही नै हुने अवस्थामा थिए ।

अन्य समस्याहरू

- कार्य क्षेत्रभन्दा बाहिर गई गैर-सदस्यसंग कारोवार ।
- सिमित व्यक्तिहरूले शेयरमा धेरै लगानी ।
- सदस्य शेयर र बचतको अनुपात १:१० नरहेको ।
- ३ वर्षसम्मको आवधिक बचत खाता संचालन गर्न प्रावधान उल्लंघन ।
- बचतलाई संचालकहरूको निजी स्वार्थ प्रयोग भई असुरक्षित लगानी ।
- घरजग्गा जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा ठूलो रकम लगानी ।
- एक प्रारम्भिक सहकारी संस्थाले अर्को समानस्तरको सहकारी संस्थामा बचत ।
- धेरै सहकारी संस्थाहरूबाट शेयर बजारमा लगानी तर बजार मन्दी ।
- मापदण्ड अनुसार जोखिम कोषमा रकम नछुट्याई लाभांश वितरण ।
- व्याजदरको अन्तर औषतमा ६ प्रतिशत भन्दा बढी ।
- सम्पत्तीको प्रभावकारी व्यवस्थापनको अभावमा दीर्घकालमा तरलता जोखिम ।
- समानान्तर संस्थाहरूमा अन्तर सहकारी कारोवारको नाउँमा अनियमित ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू शहरमूखी र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग प्रतिस्पर्धा ।
- उपत्यका बाहिर ग्रामीण क्षेत्रबाट परिचालित बचत उपत्यका भित्रिएको ।
- सहकारीमा अधिक निक्षेपका कारण मौद्रिक नीतिबाट तरलता व्यवस्थापनमा चुनौति ।
- न्यून तरलता र अधिक कर्जा निक्षेप अनुपातका कारण संस्था जोखिमपूर्ण अवस्था ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले निक्षेपमा दिने र कर्जा लिने व्याजदर व्यक्ति, संस्थापिच्छे फरक ।

- काठमाण्डौ उपत्यकामा बढी अधिकेन्द्रीत हुनुको अलावा धेरै बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले काठमाण्डौ उपत्यकामा केन्द्रीय कार्यालय खोली उपत्यका बाहिरका शाखा कार्यालयमार्फत ग्रामीण क्षेत्रबाट परिचालित बचत समेत उपत्यका भित्र्याएको पाइन्छ। उपत्यका बाहिरका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको निक्षेप परिचालनको तुलनामा कर्जा प्रवाहको अंश निकै सानो रहेकोले ग्रामीण क्षेत्रबाट परिचालित बचत समेत उपत्यका भित्रिएको अवस्था छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८)। यस्तो प्रवृत्तिले स्थानीयस्तरमा परिचालित बचत स्थानीयस्तरकै विकास निर्माणमा लगाउनु पर्ने मौद्रिक नीतिको उद्देश्य पुरा हुन नसक्ने देखिन्छ।
- खासगरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय कारोवारको अंश करीव २० प्रतिशत रहेको र सहकारी संस्थाहरूमा अधिक निक्षेप थुप्रिन गई समय समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा अपेक्षित रूपमा निक्षेप परिचालन हुन नसकिरहेको कारण मौद्रिक नीतिमार्फत तरलता व्यवस्थापनमा चुनौति थपिएको छ।
- सहकारी संस्थाहरूको न्यून तरलता अनुपात र अधिक कर्जा निक्षेप अनुपातले यी संस्थाहरू निकै कमजोर र जोखिमपूर्ण अवस्था तर्फ उन्मुख रहेको देखिन्छ। सामान्यतया बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थायित्वको लागि तरलता अनुपात कम्तिमा २० प्रतिशत र कर्जा निक्षेप अनुपात बढीमा ८० प्रतिशत हुनु पर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन रहेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले २०६८ सालका गरेको बचत तथा ऋण सहकारी संस्थासम्बन्धी सर्भेक्षणले सहकारी संस्थाको तरलता अनुपात ११.९ प्रतिशत र कर्जा निक्षेप अनुपात ९२.३ प्रतिशत रहेको पत्ता लगाएको छ। नियमनकारी निकायले तरलता अनुपात बढाउने र कर्जा निक्षेप अनुपातलाई घटाउने पहल नगर्ने हो भने आगामी दिनमा सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय जोखिम बढ्न गई समस्त वित्तीय प्रणालीलाई नै नकारात्मक असर पार्न सक्छ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले निक्षेपमा दिने र कर्जा लिने व्याजदर ग्राहक, सन्चालक, संस्थापकपिच्छे फरक फरक हुने गरेको छ। संस्थाले कर्जा र निक्षेपको व्याज दर निर्धारण गर्दा विभेदकारी व्यवस्था र व्यवहार गर्न पाईने छैन भनि सहकारी मापदण्ड २०६८ मा प्रष्ट उल्लेख छ। सहकारी संस्थाले आफ्नो सदस्यसंग निक्षेप संकलन गर्दा प्राथमिक पूँजी कोषको बढीमा १० (दश) गुणासम्म मात्र संकलन गर्न सक्ने तथा औसत व्याजदरको अन्तर ६ प्रतिशत भन्दा बढी हुने गरी तोक्न नपाईने व्यवस्था छ (सहकारी मापदण्ड, २०६८)। सहकारी संस्थाहरूले व्याजदरको निर्देशित मापदण्डलाई अनुशरण नगरेको पाईन्छ। यसबाट एकातर्फ यस्ता संस्थाको शुशासन (Governance) मा प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ भने अर्को तर्फ सहकारी संस्थाले आफूखुशी व्याजदर नीति कार्यान्वयन गर्ने परिपाटीका कारण मौद्रिक नीतिले मार्फत कायाम गर्नु पर्ने व्याजदर अन्तरको नीति प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमनकारी निकायको कमजोर नियमन प्रकृया तथा सहकारी संस्थाहरूमा लेखा सम्बन्धी पर्याप्त ज्ञानको अभावमा धेरै सहकारी संस्थाहरूले कर्जाको यथोचित वर्गीकरण गर्न नसकेको पाइन्छ।

उपरोक्त कारणहरूलाई मध्येनजर गर्दा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय कारोवारको अंश उच्च रहेको र तिनीहरूको कारोवारले समग्र वित्तीय क्षेत्रमा नै प्रभाव पर्ने हुँदा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई मौद्रिक नीतिमार्फत तरलता व्यवस्थापन गर्न चुनौती थपिएको छ। साथै सहकारी स्थापना तथा सञ्चालनको अनुमति दिने एक मात्र निकाय सहकारी विभागबाट पर्याप्त सुपरिवेक्षण तथा नियमनकारी भूमिका नहुँदा सहकारी क्षेत्रबाट न्यूनतम वित्तीय मापदण्ड पुरा नगरेको कारण वित्तीय अनुशासनको अभावमा वित्तीय संकट पनि आउन सक्ने संभावना रहेको छ। सहकारीका गतिविधिले समग्र वित्तीय क्षेत्रमा सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव पार्ने हुँदा वित्तीय संस्थाहरूको नियामक तथा सुपरिवेक्षकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कारोवारलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन

। यसै सन्दर्भमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई नयाँ कानूनी दायरा भित्र ल्याई सुधार सहितको नियमन मापदण्ड तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । त्यसैले सञ्चालित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई नयाँ नियमनकारी संरचनामा आवद्ध गराउन देहायका चरण विधिहरू कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

८. सञ्चालित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई नयाँ नियमनकारी संरचनामा आवद्ध गर्ने विधि:

देहाय बमोजिमका पाँच चरणहरू कार्यान्वयनमा ल्याएपश्चात हाल सञ्चालनमा रहेको बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई नयाँ नियमनकारी संरचनाभित्र ल्याउन सकिन्छ :

१) प्रथम चरण- बचत तथा सहकारी संस्थाहरूको विद्यमान संख्या निक्क्यौल गर्ने (Taking Stock of Saving and Credit Cooperatives): मुलुकका विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई नयाँ नियमनकारी संरचना भित्र दर्ता हुन आवाहन गर्न सकिन्छ । यसको लागि एक प्रभावकारी सर्भेक्षण हुनु आवश्यक हुन्छ । दर्ताका लागि आवश्यक कागजात, तथ्यांक, कार्यगत क्षेत्र, सम्पर्क ठाउँ र व्यक्ति, सञ्चालक समितिका प्रतिनिधि, कार्यकारी अधिकारी र लेखा परीक्षण भएको वित्तीय विवरण आदि समावेश गरी दर्ता गर्न आवाहन गर्नु पर्छ । विस्तृत विवरण समेटिएको वित्तीय विवरण, Portofolio को गुणात्मक विप्लेषण र वित्तीय परिसूचक अध्ययन गरिसकेपछि मात्र अनुमतिपत्र प्रदान गर्नु पर्छ । नियामक निकायले नयाँ नियमन मापदण्ड, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण प्रक्रियाका वारेमा जानकारी दिन देहायका विषय समावेश भएको कार्यशाला समेत आयोजना गर्न सकिन्छ ।

- (क) दर्ता तथा अनुमति पत्र प्राप्त गर्न आवश्यक कागजात (Required application materials and documents)
- (ख) अनुमतिपत्र प्राप्त गर्ने प्रक्रिया (Process to obtain a license)
- (ग) लेखाका मापदण्ड (Standardized chart of Account)
- (घ) प्रतिवेदन बुझाउने कागजातहरू (Reporting Documents)
- (ङ.) योग्यता मापदण्ड (Qualifications and Standards)
- (च) समय निर्धारण तथा समय सीमा (Time frame and deadlines)

२) द्वितीय चरण- निवेदन पुनरावलोकन र मिलाउने काम (Application Review and Sorting): दर्ताका लागि प्राप्त सम्पूर्ण बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको निवेदन उपर अध्ययन गरी त्यस्ता संस्थाहरूको सम्पत्तिको आकार, प्रदान गरिने सेवाको दायरा तथा वित्तीय जोखिम व्यवस्थापनका लागि सदस्यता संख्या आदिको निक्क्यौल गर्नु पर्ने । यदी कुनै संस्थाले निश्चित मापदण्ड पुरा नगरेको पाईएमा मापदण्ड पुरा गर्न निर्देशन दिन सकिने व्यवस्था हुने।

नयाँ नियमन संरचनामा आवद्ध गर्ने विधि:

- प्रथम चरण- सहकारी संस्थाहरूको विद्यमान संख्या निक्क्यौल गर्ने ।
 - कार्यशालामार्फत जानकारी दिन सकिने:
 - दर्ता तथा अनुमति पत्र प्राप्त गर्न आवश्यक कागजात
 - अनुमतिपत्र प्राप्त गर्ने प्रक्रिया ।
 - लेखाका मापदण्ड ।
 - प्रतिवेदन बुझाउने कागजातहरू ।
 - योग्यता मापदण्ड ।
 - समय निर्धारण तथा समय सीमा ।
- द्वितीय चरण: निवेदन पुनरावलोकन ।
- तृतीय चरण: स्थलगत र गैर-स्थलगत निरीक्षण ।
- चर्तुर्थ चरण: अनुमतिपत्र जारी ।
- पाँचौ चरण: मर्जर तथा लिक्विडेशन ।

३) तृतीय चरण: स्थलगत (On-Site) र गैर-स्थलगत (Off-site) निरीक्षणमार्फत संस्थाको संस्थागत र वित्तीय (Institutional and Financial) अवस्थाको जानकारी लिई अनुमतिपत्र दिने अथवा नदिने निक्यौल गर्ने । संस्थागत निरीक्षण गर्दा संस्थाको व्यवस्थापन प्रणालीको पर्याप्तता (Adequacy of management system), नीति तथा प्रक्रिया (Policies and procedures), सूचना प्रणाली (Information System) र आन्तरिक नियन्त्रण (Internal Control) को निरीक्षण गरिन्छ । त्यस्तै वित्तीय निरीक्षण गर्दा संस्थाको वित्तीय स्वस्थता (Financial Soundness), पूँजीको अवस्था तथा कर्जा प्रोटोफोलियोको गुणस्तर (Loan Portfolio quality) को बारेमा निरीक्षणले ध्यान दिनु पर्छ ।

४) चतुर्थ चरण: अनुमतिपत्र प्रदान (Granting a License): न्यूनतम नियमनका मापदण्डहरू पूरा गर्ने बचत तथा सहकारी संस्थाहरूलाई दर्ता र अनुमतिपत्र प्रदान गर्न सकिन्छ । नियमन मापदण्डहरू पूरा गर्ने र आवश्यक पर्ने प्रतिवेदन (Reporting) नियामक निकायमा समयमा पेश गर्नु पर्छ । अनुमतिपत्र प्रदान गरिसकेपछि नियामक निकायले समय समयमा स्थलगत (On-site) र गैर-स्थलगत (Off-site) निरीक्षण गर्दछन् । नियमन मापदण्डहरूको पालना (Compliance) समयमा भएको तथा नभएको जांच गर्न निरीक्षण गरिन्छ ।

५) पाँचौं चरण: कार्ययोजना मर्जर तथा लिक्विडेशन (Workout, Merger or Liquidate) । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू जसले नियामक निकायले जारी गरेका नियामन मापदण्ड पूरा गर्दैनन् उनीहरूलाई नयां नियमनका मापदण्ड निश्चित अवधिमा Workout Plan माग हुने र सो अनुसार भएमा त्यस्ता संस्थाहरूलाई अनुमतिपत्र प्रदान गर्न सक्ने हुन्छ । कुनै एक संस्था आकारको नियामक मापदण्ड पूरा गर्न नसकेमा मर्जरको सुविधा दिनु पर्छ ।

९. नेपालमा सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण व्यवस्था

सहकारी ऐन, २०४८ ले सहकारी संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने अधिकारी सहकारी विभागका रजिष्ट्रारलाई दिएको छ । रजिष्ट्रारले निरीक्षण कार्य आफू मातहतका कर्मचारी वा अन्य निकायका अधिकारी वा विज्ञलाई खटाई गर्न सक्ने व्यवस्था छ । सहकारी विभाग र मातहतका कार्यालयहरूका शाखा अधिकत/कार्यालय प्रमुख, सहकारी निरीक्षक र सहायक सहकारी निरीक्षकद्वारा सहकारी संस्थाको

सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण व्यवस्था

- निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको अधिकारी रजिष्ट्रारलाई प्रदान ।
- रजिष्ट्रारले मातहतका कर्मचारी, निकाय वा विज्ञबाट गर्न सक्ने ।
- सहकारी ऐन, नियम, मापदण्ड र निर्देशनको पालना बारे निरीक्षण ।
- सदस्यहरूको वचत रकम सुरक्षित रहे /नरहेको बारे निरीक्षण जोड ।
- प्रचलित अन्य बैकिङ तथा वित्तीय संस्थाका कानून अवलम्बन बारे जोड ।
- २०६६ सालदेखि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट २ जना कर्मचारीबाट निरीक्षणमा सहयोग ।

निरीक्षण/अनुगमन हुने गरेको छ । निरीक्षकले सहकारी ऐन, नियम, मापदण्ड, निर्देशन तथा सूचना र विनियम बमोजिम संस्थाहरूले आफ्ना काम कारवाही गरेको/नगरेको र सदस्यहरूको वचत रकम सुरक्षित रहेको / नरहेको सम्बन्धमा आवश्यक परीक्षण, सोधपुछ तथा विशलेषण गर्दछन् । साथै निरीक्षकले प्रचलित अन्य बैकिङ कानून तथा अन्य प्रचलित नियमका आधारमा समेत संस्थाहरूको वित्तीय तथा व्यवसायिक गतिविधि अध्ययन तथा निरीक्षण गर्दछन् । निरीक्षण गर्दा वित्तीय कारोवार र व्यवस्थापन नियन्त्रणलाई मध्येनजर गरी उक्त विषयका विज्ञहरूबाट निरीक्षण गराउने प्रचलन छ । वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने र नगर्ने सहकारी संस्थाहरूमध्ये वित्तीय मध्यस्थता गर्ने संस्थाको निरीक्षण बढी चुनौतीपूर्ण हुन्छ । सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि सहकारी विभागले सहकारी संघ/संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । अनुगमन तथा निरीक्षणका प्रचलित पद्धतिहरूमध्ये PEARLS (P = Protection, E = Effective

Financial Structures, A = Assets Quality, R = Rates of Return and Cost, L = Liquidity, S = Sign of Growth) मापन प्रणाली प्रयोग गर्ने कारण बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले पनि सोही अनुरूप वित्तीय विवरणको अभिलेख राख्न अनिवार्य गरिएको छ (सहकारी विभाग, २०६८) ।

१०. सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका समस्या:

सहकारी विभाग र मातहतका कार्यालयहरूमा निरीक्षण र अनुगमनका लागि पर्याप्त र दक्ष जनशक्तिको अभावका कारण अनुगमन कार्य प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन । त्यस्तै निरीक्षणको क्रममा देखिएका कैफियतलाई अधिकारीक निकायले समयमा सच्याउन निर्देशन नदिएको तथा सो नगरेमा दण्ड तथा जरिवानाको व्यवस्था हुन नसकेको अवस्था छ । निरीक्षणको क्रममा वित्तीय अनियमितता भएको पाइएका सहकारी संस्थाहरूपनि आफ्नो कारोवारलाई जारी राख्दा पनि कारवाही हुन नसकेको पाइन्छ । नियमित स्थलगत र गैरस्थलगत निरीक्षण, सुपरिवेक्षण र कार्यान्वयनको अभाव रहेको पाइन्छ । सहकारी संस्थाहरूमा प्रचलित

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका समस्या

- निरीक्षण र अनुगमनका लागि पर्याप्त र दक्ष जनशक्तिको अभाव ।
- निरीक्षणको क्रममा देखिएका कैफियतलाई सच्याउने नगरिएको ।
- वित्तीय अनियमितता भएको पाइएका सहकारी संस्थाहरूबाट कारोवार जारी ।
- नियमित स्थलगत र गैरस्थलगत निरीक्षण र सुपरिवेक्षण अभाव ।
- संस्थाहरूका वित्तीय अनुशासनहीनता र व्यवस्थापकीय एवं व्यवसायिक दक्षतामा कमी ।
- संस्था लेखापरीक्षणमा लेखा परिक्षकको लापरवाही ।

कानूनहरू पालनाका सन्दर्भमा संस्थाहरूका वित्तीय अनुशासनहीनता र व्यवस्थापकीय एवं व्यवसायिक दक्षतामा कमी रहेको पाइन्छ । संस्था लेखापरीक्षणमा लेखा परिक्षकको चरम लापरवाही र त्रुटीहरू रहेको बेला बेलामा सुन्न पाइन्छ ।

खण्ड “ख” वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरु

कुनै मुलुकमा नाफा कमाउने उद्देश्य नराखी स्थापित सामाजिक संस्थाहरु गैर-सरकारी संस्था (Non-governmental Organization) हुन् । देशको नियमन र कानून अनुशरण गरी स्थापना भएका गैर-सरकारी संस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्था (International Non-governmental Organization) अन्तर्गत पर्दछन् । सामाजिक र आर्थिक रुपमा पिछडिएका जनताका लागि कार्य गर्ने यस्ता संस्थाहरु नेपालको परिप्रेक्ष्यमा गैर-सरकारी संस्थाहरु संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालय (District Administration Office) मा दर्ता भई समाज कल्याण परिषद (Social Welfare Council) संग आवद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था छ । नेपालमा २०७१ असारमसान्तसम्म कुल गैर-सरकारीहरुको संस्था ३९७५९ रहेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाको संख्या १८९ रहेको छ (समाज कल्याण परिषद, २०७१) । दर्ता भएका गैर-सरकारी संस्थाहरु मध्ये १५ हजारभन्दा बढी संस्थाहरुले वित्तीय कारोवार सञ्चालन गरिरहेको अनुमान छ (फेरारी -विश्व बैंक, राघव कायस्थ) । वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्न कुनैपनि गैर-सरकारी संस्थाले वित्तीय मध्यस्थता ऐन, २०५५ मा भएको प्रावधान बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने अनुमतिपत्र लिनु पर्ने व्यवस्था छ । हालसम्म वित्तीय मध्यस्थता सम्बन्धी कार्य गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरुको संख्या २८ रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट वित्तीय मध्यस्थताको कारोवार गर्न इजाजतपत्र प्राप्त गैर-सरकारी संस्थाहरुको कुल सम्पत्ति/दायित्व २०७१ असार मसान्तमा रु.५ अर्ब १२ करोड पुगेको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, वार्षिक प्रतिवेदन, २०७०/७१) ।

नेपालमा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरु इतिहास त्यति लामो छैन । स्वावलम्बन विकास केन्द्र (Center for Self-Help Development), छिमेक समाज सेवा केन्द्र (Neighbourhood Society Service Center) र विकास आयोजना सेवा केन्द्र (Development Project Service Center) र निर्धन (Nirdhan) नेपालमा स्थापित वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने महत्वपूर्ण गैर-सरकारी संस्थाहरु हुन् । सरकारले २०४० को दशकको अन्त्यतिर बंगलादेशले अवलम्बन गरेको ग्रामीण विकास मोडल अनुशरण गरी ग्रामीण विकास बैंकहरुको स्थापना गर्ने क्रमसंगै उपरोक्त गैर-सरकारी संस्थाहरुले पनि सोही मोडललाई अनुशरण गरी वित्तीय कारोवार अनुशरणकर्ता संस्थाको रुपमा परिणत भए । उक्त संस्थाहरु वि.सं. २०५२ मा विकास बैंक ऐन, २०५२ जारी भएपश्चात स्वावलम्बन विकास केन्द्र, छिमेक समाज सेवा केन्द्र, विकास आयोजना सेवा केन्द्र र निर्धन विकास बैमा परिणत भई क्रमशः स्वावलम्बन विकास बैंक लि.मा, छिमेक विकास बैंक, डिप्रोक्स विकास बैंक र निर्धन उत्थान बैंक लि. भए । गैर-सरकारी संस्था, सहकारी र अन्य वित्तीय मध्यस्थता गर्ने संस्थाहरुद्वारा गरीब जनतालाई कर्जा प्रवाह गर्न आवश्यक पर्ने थोक कर्जा वितरण वि.सं.२०४७ मा नेपाल सरकारले ग्रामीण स्वावलम्बन कोष (Rural Self-Reliance Fund-RSRF-), स्थापना गर्‍यो ।

वित्तीय मध्यस्थता ऐन, २०५५ मा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थाले गर्न सक्ने कार्यको वारेमा उल्लेख छ । देशका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने न्यून आएका व्यक्तिहरुलाई लघु व्यसायमा सहभागी बनाई तिनीहरुको आर्थिक स्थितिमा सुधार गर्नको निमित्त संस्थागत रुपमा लघु वचत सङ्कलन गर्ने तथा लघु कर्जा उपलब्ध गराउन वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्न वित्तीय मध्यस्थताको कारोवार गर्ने संस्थालाई अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ । गरीब जनतालाई लघु वित्त सुविधा दिनको लागि यो कानून कोशेढुंगा सावित भएको छ । प्रारम्भमा यो ऐनले वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैर-सरकारी संस्थालाई निक्षेप स्वीकार गर्ने अधिकार दिएको थिएन् । वि.सं. २०५८ मा उक्त ऐन संशोधन गरी यस्ता संस्थाहरुलाई निक्षेप स्वीकारने अधिकार प्रदान गरिएको छ । उक्त ऐनले लघुवित्त कारोवार गर्न चाहने गैर-सरकारी संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र लिनुपर्ने र अनुमति पाउन वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थाले न्यूनतम रु. १ लाख पूँजी कायम गर्नु पर्ने व्यवस्था रहको छ । वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरु विघटन हुंदा त्यस्ता संस्थाको दायित्व स्वयं संस्थाले नै व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ भने सम्पत्ति भने नेपाल सरकारमा जान्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र-प्राप्त गरिसकेपछि मात्र यस्ता संस्थाहरुले वाणिज्य बैंक तथा अन्य थोककर्जाको प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाबाट कोष व्यवस्थाका लागि निवेदन दिन पाउने व्यवस्था छ । वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैर-सरकारी संस्थाले प्रत्येक २ वर्षमा अनुमति-पत्र नविकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । नेपाल राष्ट्र

बैंकले यस्ता संस्थाले लक्षित समूहको हित बमोजिम कारोवार गरे नगरेको तथा यस्ता संस्थालाई वित्तीय सहयोग गर्ने थोक कर्जा प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाको पनि सुपरिवेक्षण कार्य गर्दछन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी आ.ब. २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमा वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई लघुवित्त कारोवार गर्ने “घ” वर्गको संस्थामा रूपान्तरण हुन कार्ययोजना पेश गर्न २०७२ पौषमसान्तसम्मको म्याद दिइएको छ । यस तथ्यबाट के स्पष्ट हुन्छ भने गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई लघु वित्त कारोवार गर्ने संस्थाको रूपमा कारोवार गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति नेपाल राष्ट्र बैंकको रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले अहिले वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैर-सरकारी संस्थालाई सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने नीतिलाई बन्द गरेको छ । यसको कारण नेपाल राष्ट्र बैंक लघुवित्त कारोवार गर्ने यस्ता संस्थाहरूलाई छुट्टै नीति बनाई तिनीहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न कार्यका लागि दोस्रो दर्जाको संस्था (Second Tire Insittuiton) स्थापना हुनुपर्ने मान्यतामा रहेको छ ।

खण्ड “ग”

सम्भौतित वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरु

११. कर्मचारी संचयकोष

कर्मचारी संचयकोषको स्थापना वि.स.२०१९ मा भएको हो । कर्मचारी संचयकोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत स्थापित यस कोषले निजामति कर्मचारी, सैनिक, प्रहरी, शिक्षक, सरकारी संस्था तथा केही निजी कम्पनीका कर्मचारीहरुको संचयकोषको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । आ.ब. २०७०/७१ को आठ महिनासम्ममा कोषमा ४ लाख ८३ हजार संचयकर्ताहरु आवद्ध रहेका छन् । संचयकर्ताहरुलाई ऋण प्रदान गर्नुका साथै यस कोषले घरजग्गा व्यवसाय, उद्योग तथा जलविद्युत परियोजनामा समेत लगानी गरेको छ । यो एक स्वायत्त संस्था भएकोले कोषको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको कार्य नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयले गर्दै आएको छ । कर्मचारी कोष ऐन, २०१९ लाई २०३८ सालमा संशोधन गरी सदस्यताको दायरा बढाइएको छ । सोही अनुसार न्यूनतम १० जना कर्मचारी हुने निजी स्कूल, विश्वविद्यालय, कुटनितिक निकाय, गैर-सरकारी संसथहरुका कर्मचारीहरु समेत कर्मचारी संचयकोषमा आवद्ध हुन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । कोषको सम्पत्ति/दायित्व २०७० फागुन मसान्तमा १ खर्ब ६० अर्ब ३३ करोड पुगेको छ । संचयकर्ताहरुको संचित रकम २०७० फागुन मसान्तसम्ममा रु.१ खर्ब ५४ अर्ब ६१ करोड पुगेको छ । कर्मचारी संचयकोषको साधनको स्रोत तथा उपयोगको गत तीन वर्षको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको छ ।

कर्मचारी संचयकोषको साधनको स्रोत तथा उपयोगको विवरण

विवरण	असार मसान्त (रु.करोडमा)		
	२०६९	२०७०	२०७१
साधन			
संचयकोष	१२१४३.९७	१४०७०.९९	१६४५२.३५
जगेडा कोष	२९७.१३	३४७.८०	४४३.६९
अन्य दायित्व तथा व्यवस्था	१३४.१८	१५१.५५	१६७.८२
साधन = उपयोग	१२५७५.२८	१४५७०.३४	१७०६३.८६
उपयोग			
बैंक तथा नगद मौज्जात	४७३.९२	३८९.०२	३४१.६८
लगानी	४१४०१५	४३६७.७७	४५१२.७०
बैंक मुद्धती निक्षेप	२३८८.००	२७८०.००	२७६४.००
सरकारी ऋणपत्र	१४९५.०५	१३७०.३७	१५३१.३४
आवास योजना	०.०७	०.०४	०.००
शेयर लगानी	२१९.७९	२१७.३६	२१७.३७
अन्य लगानी	३७.२४	०.००	०.००
कर्जा तथा सापट	७७३७.०४	९५३२.९६	११९१३.८१
परियोजना कर्जा	१०७३.८३	१५५६.३९	२५०७.८९
संचयकर्ता सापटी	६६६३.२१	७९७६.५८	९४०५.९३
स्थिर सम्पत्ति	४७.८३	४८.१०	४६.३५
अन्य सम्पत्ति	१७६.३४	२३२.४८	२४९.३१

१२. नागरिक लगानी कोष

नागरिक लगानीकोष ऐन, २०४७ अन्तर्गत २०४७ चैत्र ४ गते स्थापित नागरिक लगानी कोषले व्यक्तिगत तथा संस्थागत बचत परिचालन गर्नुका साथै ऋण तथा सापटी प्रदान गर्ने र विभिन्न संगठित संस्थाहरूको धितोपत्र निष्काशनको कामलाई सहज तुल्याउन निष्काशन प्रबन्धकको काम समेत गर्दै आएको छ । नागरिक लगानी कोषको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको कार्य हाल नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ । कोषको सम्पत्ति/दायित्व २०६९ असार मसान्तमा ३८ अर्ब ६ करोड रहेकोमा सो बढेर २०७१ असार मसान्तमा ५४ अर्ब ६२ करोड पुगेको छ । नागरिक लगानी कोषको साधनको स्रोत तथा उपयोगको गत तीन वर्षको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको छ ।

नागरिक लगानीकोषको साधनको स्रोत तथा उपयोगको विवरण

विवरण	असार मसान्त (रु.करोडमा)		
	२०६९	२०७०	२०७१
साधन			
चुक्ता पूंजी	१६.००	३०.००	४५.००
जगेडा कोष	११६.९०	१०५.२३	१६८.४७
कोष संकलन	३१३८.८६	४०३२.४६	५१७८.४१
अन्य दायित्व	५३५.०९	१०७.६७	७०.२५
साधन = उपयोग	३८०६.८५	४२७५.३६	५४६२.१३
उपयोग			
तरल सम्पत्ति	२८०.००	११८.५२	७५६.२३
लगानी	१८३४.७८	२७२९.३४	२६३१.४१
कर्जा तथा सापटी	९६५.७१	११७४.११	१७९०.५१
अन्य सम्पत्ति	७२६.३६	२५३.४०	२८३.९८

अन्त्यमा नेपालको वित्तीय प्रणालीमा निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बाहेक वित्तीय कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरूका साथै सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता संभौतित बचत संस्थाहरू पनि नेपालका वित्तीय प्रणालीमा समावेश छन् । केही सीमित बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैकिङ्ग कारोवार गर्ने इजाजत प्रदान गरिएको भएतापनि अझपनि ठूलो संख्यामा यस्ता संस्थाहरू केन्द्रीय बैंकको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेको कारण समय-समयमा वित्त तथा मौद्रिक नीति कार्यान्वयनमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गईरहेको छ । अतः नेपाल राष्ट्र बैंक मुलुकको केन्द्रीय बैंकको रूपमा वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी जिम्मेवार निकाय भएकोले वित्तीय प्रणालीमा रहेका जोखिमबाट सिर्जना हुन सक्ने समस्यालाई समयमै सम्बोधन गर्न निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने राष्ट्र बैंकको निरीक्षण सुपरिवेक्षणको दायरामा नआएका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) खडा गरी यस्ता संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

(ग) नियमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि दोस्रो तहको संस्था (Second Tier Institution-STI-) स्थापनाका लागि भएका प्रयासहरू:

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षणीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरूमा सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने बाहेकका सहकारी संस्थाहरू र गैर-सरकारी संस्थाहरू तथा सम्भौतित वित्तीय कारोवार गर्ने कर्मचारी सञ्चयकोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता संस्थाहरू पर्दछन् । नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षणीय दायरामा रहेका लघुवित्त संस्थाहरू, सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई समेत समेटेर लघुवित्त कारोवार गर्ने एकमुष्ट संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य गर्न दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institution-STI-) स्थापनाका लागि विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् ।

(१) राष्ट्रिय लघुवित्त विकास प्राधिकरणको स्थापना

नेपाल राष्ट्र बैंकले आ.व. २०७०/७१ को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लगायत लघु वित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि दोस्रो तहको संस्था (II Tier Institution) को रूपमा लघुवित्त प्राधिकरण (Microfinance Authority) स्थापना गर्ने उल्लेख छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७०) । नेपाल राष्ट्र बैंकको

नियन्त्रणमा हुने उक्त स्वायत्त संस्था स्थापनाका उद्देश्यहरू लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने, लघुवित्त नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, लघुवित्त संस्थाहरूको निक्षेप संकलनमा सीमा निर्धारण गर्ने, स्वनियमन निर्देशिका जारी गर्ने, लघुवित्त सेवामार्फत गरिवी निवारण गर्न विभिन्न कार्यक्रम आरम्भ गर्ने, राष्ट्रिय

“लघुवित्त प्राधिकरण” का उद्देश्यहरू

- लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने,
- लघुवित्त नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने,
- लघुवित्त संस्थाहरूको निक्षेप संकलनमा सीमा निर्धारण गर्ने,
- स्वनियमन निर्देशिका जारी गर्ने,
- लघुवित्त सेवामार्फत गरिवी निवारण गर्न विभिन्न कार्यक्रम आरम्भ गर्नु
- राष्ट्रिय लघुवित्त विकास कोष स्थापनाका लागि सहयोग गर्नु,
- ग्रामीण क्षेत्रका लघुवित्त संस्थाहरूलाई सरल बनाउनु,
- लघुवित्तसम्बन्धी अनुसन्धान, तालिम आयोजना गर्नु,

लघुवित्त विकास कोष स्थापनाका लागि सहयोग गर्ने, ग्रामीण क्षेत्रका लघुवित्त संस्थाहरूलाई सरल बनाउने र लघुवित्तसम्बन्धी अनुसन्धान, तालिम आयोजना गर्ने आदि प्रमुख रहेका छन् । उक्त प्राधिकरणले लघुवित्त संस्थाहरू जस्तै लघुवित्त विकास बैंक, ग्रामीण विकास बैंक, वित्तीय कारोवार गर्ने गैरसरकार संस्थाहरू, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू लगायत वित्तीय गतिविधि गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूलाई समेटेदछ ।

(२) **लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६८ को मस्यौदा**

लघुवित्त प्राधिकरण (Microfinance Authority) स्थापनाका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६८ को मस्यौदा तयार गरी नेपाल सरकारमा पेश गरिसकेको अवस्था छ । उक्त ऐनले लघुवित्त संस्थाहरू जस्तै लघुवित्त विकास बैंक, ग्रामीण विकास बैंक, वित्तीय कारोवार गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरू, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू लगायत वित्तीय कारोवार गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूलाई समेटेको छ । राष्ट्रिय लघुवित्त नीति, २०७० अनुसार लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन तथा निरीक्षण नेपाल राष्ट्र बैंकमा लघुवित्त प्रवर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभाग (Microfinance Promotion and Supervision Department) कार्यरत छ । यस विभागबाट हाल लघुवित्त कारोवार गर्ने ३३ लघुवित्त विकास बैंक (घ वर्ग), सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने १६ सहकारी संस्था (१ राष्ट्र सहकारी विकास बैंक र अन्य १५ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था) र सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने २९ गैर-सरकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य गर्दै आएको छ । कुल लघुवित्त कारोवार गर्ने “घ” वर्गका संस्थाहरूमध्ये १ ग्रामीण विकास बैंक, २८ ग्रामीण पद्धति अनुशरणकर्ता र ४ लघुवित्त सम्बन्धी थोक कारोवार लघुवित्त विकास बैंकहरू रहेका छन् ।

लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६८ को मस्यौदा

- राष्ट्रिय लघुवित्त विकास प्राधिकरण स्थापना गर्नुपर्ने ।
- ने.रा.बैंकबाट राष्ट्रिय लघुवित्त विकास प्राधिकरण स्थापनार्थ लघुवित्त प्राधिकरण ऐन, २०६८ को मस्यौदा नेपाल सरकारमा पेश ।
- उक्त ऐनले लघुवित्त संस्थाहरू लघुवित्त संस्थाहरू, वित्तीय कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकार संस्थाहरूलाई समेटने ।

(३) **बचत तथा ऋण सहकारी र लघुवित्त संस्थाकालागि छुट्टै कानूनी व्यवस्थाका लागि भएका प्रयास**

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमनका लागि सहकारी ऐन, २०४८ बमोजिम सहकारी संघ/संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ निर्माण भई लागू भैरहेको छ । सहकारी संघ संस्था र बैंक प्रचलित सहकारी सम्बन्धी कानून र सहकारीको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य र सिद्धान्तहरूको अनुसरण गर्दै देशको आर्थिक विकासमा सरकार तथा निजी क्षेत्र सरहको भूमिका निर्वाह गर्न सक्षम बन्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले सहकारी संस्था र राष्ट्रिय सहकारी बैंकले गर्ने वित्तीय कारोवारको नियमन कार्य प्रभावकारी बनाउन मापदण्ड लागू गरिएको छ (सहकारी विभाग, २०६८) ।

बचत तथा ऋण सहकारी र लघुवित्त संस्थाकालागि छुट्टै कानूनी व्यवस्थाका लागि भएका प्रयास

- सहकारी संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ लागू,
- वि.सं. २०७० देखि सहकारी विभागले शहरी क्षेत्रमा नयां सहकारी दर्ता प्रतिबन्ध,
- वि.सं.२०७० मा सहकारी मर्जर कार्य अधि बढाएको तर कम सहकारी मर्जरमा गएका ।
- आ.ब. २०७२।७३ को बजेट बक्तव्यमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू र लघु कर्जाको कारोवार गर्ने संस्थाहरूलाई नियमन तथा सुपरिवेक्षणको व्यवस्थाका लागि कानूनी व्यवस्था गर्ने उल्लेख ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको तहौ योजनामा समेत यस्तो कानूनको आवश्यकता बारे उल्लेख छ ।

सहकारी संस्थाका लागि नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका मापदण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय नियमन मापदण्डहरूलाई आधार बनाइएको भएतापनि सहकारी संस्थाहरूबाट उक्त मापदण्डको अक्षरस पालन गर्न

नसक्दा बचत तथा ऋण सहकारी सस्थामा विविध विकृतिहरु देखा परेका छन् । एकातर्फ सरकारी निकायहरुमा सुपरिवेक्षणका लागि पर्याप्त ज्ञान भएका जनशक्तिको अभावका कारण बचत तथा ऋण सहकारी सस्थाहरुको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण हुन नसकिरहेको अवस्था छ भने अर्कोतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायित्व पाएको नेपाल राष्ट्र बैंकसँग पनि पर्याप्त जनशक्तिको अभावका कारण संचालित धेरै बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका सदस्यको बचत तथा ऋण जोखिम परेको छ । एक चौथाई सहकारी संस्थाहरु राम्रोसंग संचालन भएतापनि बाकीको अवस्था अपेक्षित नरहेको पाइन्छ । (INCLUDE, २०१४) ।

वि.सं. २०७० देखि सहकारी विभागले महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिकाहरुमा नयां सहकारी दर्ता गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ (INCLUDE, २०१४) । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पनि हाल सीमित बैंकिङ्ग कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुलाई वित्तीय कारोवारको लागि अनुमतिपत्र दिने कार्य बन्द गरिएको छ । हाल अर्थतन्त्रमा सहकारी संस्थाको माध्यमबाट आर्थिक र सामाजिक विकास गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा रहेको छ भने अर्को तर्फ केही बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुमा ठूलो आर्थिक अनियमितताका कारण यस्ता संस्थाहरु खुल्न दिन नहुने अवधारणा रहेको छ (INCLUDE, २०१४) । वि.सं. २०७० मा सहकारी विभागले मर्जर कार्य प्रक्रिया प्रारम्भ गरेको भएतापनि कमै सहकारीले यो नीति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । सरकारले एकतर्फ अन्य विषयगत सहकारीहरुलाई हाल दर्ता अनमति दिईरहेको अवस्था छ भने अर्कोतर्फ मर्जर गर्न आव्हान गर्ने नीति लिएको अवस्था छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले ठूला बचत तथा ऋण सहकारी लगायत लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरुको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि II Tier Institutions स्थापना गर्ने पक्षमा छ भने नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी महासंघ-NEFSCUN- भने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुका लागि छुट्टै ऐन तर्जुमा हुनुपर्ने पक्षमा रहेका छ (INCLUDE, २०१४) । नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयद्वारा जारी आ.ब. २०७२/७३ को बजेट बक्तव्यमा समेत बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु तथा अन्य लघु कर्जाको कारोवार गर्ने संस्थाहरुलाई नियमन तथा सुपरिवेक्षणको व्यवस्थाका लागि कानूनी र नीतिगत व्यवस्था गरिने बारे उल्लेख छ (नेपाल सरकार, २०७२) । यसै परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय योजना आयोगको तहौ योजनामा समेत यस्तो कानूनका आवश्यकता बारे उल्लेख छ । त्यस्तै विश्व बैंकको Financial Sector Assessment Program (FSAP) र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले ठूला सहकारी संस्थाहरुलाई सुपरिवेक्षकीय दायरामा राख्न सुझाव रहेको छ ।

४) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको प्रभावकारी निरीक्षणका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास

सहकारी विभागको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षकीय क्षमता वृद्धि समेत हुने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले वार्षिक रुपमा निश्चित रकमभन्दा बढी कारोवार गर्ने केही बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य गर्न सहयोग गर्दै आएको छ । वि.सं. २०६६ देखि सहकारी विभागले नेपाल राष्ट्र बैंकको सहयोगमा वार्षिक रु. ५ करोड भन्दा बढी कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण तथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरुको अनुगमन गर्दै

सहकारीको निरीक्षणमा नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास

- रु. ५ करोड भन्दा बढी कारोवार गर्ने सहकारीको अनुगमन गर्न ने.रा.बैंकले सहकारी विभागलाई सहयोग ।
- रु. ५०० करोडभन्दा बढी कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरुको संख्या ७०० रहेको ।
- रु. १ करोडदेखि ५ करोडसम्मका सहकारी संस्था संख्या ३,३८५ रहेका छन् ।
- कुल सम्पत्ति १ करोडभन्दा कम रहेका सहकारी संस्था संख्या उल्लेख्य रहेको छ ।

आएको छ । यो सीमाभन्दा बढी कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको संख्या करीव ७०० रहको अनुमान छ । त्यस्तै रु. १ करोडदेखि रु.५ करोडसम्म वित्तीय कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको संख्या ३,३८५ रहेको छ । त्यस्तै रु. १ करोडभन्दा कम रहेका सहकारी संस्थाको संख्या उल्लेख्य रहेको छ (INCLUDE, २०१४) । वि.सं. २०६६ सालदेखि सहकारी विभागको अनुरोधमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट २ जना अधिकृतस्तरका कर्मचारीहरूले सहकारी विभागअन्तर्गत रही नेपालका विभिन्न क्षेत्रका सहकारी संस्थाहरूको स्थलगत अनुगमन हुँदै आएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले विगतमा ३४ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई सीमित बैंकिंग कारोवार गर्न अनुमतिपत्र दिएको भएतापनि हाल यस्ता सहकारी संस्थाको संख्या १६ सीमित भएको तथ्यबाट सहकारी संस्थाहरूले निर्देशित नियमन मापदण्ड उल्लंघन गरी अनुमतिपत्र गुमाउने प्रवृत्तिको प्रतिविम्बन हुन्छ ।

(घ) STI को संस्थागत संरचनाका नमुनाहरू (Models)

World Council of Credit Union (WOCCU) का अनुसार बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू लगायत वित्तीय कारोवार गर्ने अन्य संस्थाहरू कानूनी, नियमन एवं सुपरिवेक्षणका लागि STI को संरचना तयार गर्दा वित्तीय संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने निकायमार्फत सो कार्य भएमा उक्त संस्थाहरू प्रति सर्वसाधारणको विश्वासनियता बढ्न जाने अवधारणा रहेको छ । जनशक्ति अभावमा उच्च निकायले आफ्नै मातहतमा विशिष्टीकृत इकाई (Specialized Unit) को व्यवस्था गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण जस्ता कार्य गर्न सक्छ ।

विभिन्न मुलुकहरूमा लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने उद्देश्यले विविध प्रकृतिका संस्थागत संरचनाहरू रहेका हुन्छन् । नियामक निकाय सरकारी मातहतमा रही लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत निकायको व्यवस्था, वित्तीय क्षेत्रको सुपरिवेक्षकलाई कारोवारको आधारमा ठूला आकारका संस्थाहरूलाई मात्र सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत निकायको व्यवस्था, सरकारद्वारा कानूनी व्यवस्था मार्फत तेश्रो पार्टी स्थापना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत निकायको व्यवस्था र विद्यमान नियामक निकायलाई नै पुनर्संरचना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत व्यवस्था हाल प्रचलनमा रहेका सुपरिवेक्षकीय नमूना (Supervision Model) हरू हुन् । Andrew Poprawa DICO (2009) ले नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत व्यवस्थाका लागि देहायवमोजिमका चार संरचनात्मक नमुनाहरू (Models) अधि सारेका छन् ।

(१) STI संरचना नमूना १:

प्रस्तावित STI सरकारी मातहतमा रही सम्पूर्ण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था एवं अन्य लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत संरचना स्थापना भएमा नियमनका मापदण्डहरूमा एकरूपता हुने तथा उपभोक्ताहरूमा समेत विश्वासनियता बढ्नु जान्छ । तर ठूलो संख्यामा रहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था तथा लघुवित्त संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न लाग्ने लागत भने बढ्नु जाने सम्भावना रहन्छ । क्यानडा, अष्ट्रेलिया, आयरल्याण्ड, वेलायत, अमेरिका, युक्रेन, दक्षिण अफ्रिका तथा केन्या जस्ता मुलुकमा यस नमुनालाई अनुशरण गरेको पाइन्छ ।

भारतमा सरकारी मातहतमा रहेको राष्ट्रिय कृषि तथा ग्रामीण विकास बैंक -NABARD- ले STI को रूपमा सम्पूर्ण लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य गर्ने संरचना बनाइएको छ । भारतमा सहकारी संस्थाहरू नेपालमा जस्तै सहकारी विभागमा दर्ता भई स्थापना हुन्छन् ।

(२) **STI संरचना नमुना २:**

वित्तीय क्षेत्रको सुपरिवेक्षकलाई ठूला आकारका बचत तथा ऋण सहकारी

संस्था एवं लघुवित्त संस्थाहरूको मात्र सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत व्यवस्था पनि प्रचलनमा रहेको छ । यस्तो निकायको व्यवस्था गर्दा सुपरिवेक्षण कार्य कम लागतमा सम्पादन गर्न सकिने भएतापनि निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्यको लागि ठूला र साना लघुवित्त संस्थाहरू गरी दुईभागमा छुट्टयाउने संरचनाबाट निक्षेपकर्तामा अनिश्चितता बढ्न जाने सम्भावना रहन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हाल निश्चित रकमभन्दा बढी वार्षिक कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको निरीक्षणका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी विभागलाई सघाउँदै आएको छ । भारतमा पनि सहकारी संस्थाहरूमध्ये शहरी क्षेत्रमा अवस्थित ठूला सहकारी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको निरीक्षण गर्न RBI ले रजिष्ट्रारलाई सघाउने र NABARD ले ग्रामीण क्षेत्रका सहकारीको निरीक्षण गर्न सघाउने संस्थागत व्यवस्था छ । श्रीलंका सरकारले लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन र निरीक्षणका लागि तीन तह (III Tier) को संस्थागत संरचनाको संसदमा प्रस्ताव गरेकोमा पहिलो तह (I Tier) अन्तर्गत ठूला लघुवित्त संस्थालाई केन्द्रीय बैंकले आफै निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने, दोस्रो तह (II Tier) अन्तर्गत साना लघु वित्तसंस्थाहरू केन्द्रीय बैंकबाट स्वीकृत प्राप्त लेखापरीक्षक फर्ममार्फत निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने, तेश्रो तह (III Tier) अन्तर्गत माथि उल्लेखित बाहेकका लघुवित्त संस्थाहरू विद्यमान ऐनवमोजिमका नियमक तथा निरीक्षकबाटै गराउने व्यवस्था छ । सन् १९९० को दशकमा ल्याटिन अमेरिका र हाल बोलिभिया, चिली, कोलम्बिया, इक्वेडर र एलसालभाडोर यस संरचनालाई अवलम्बन गरिएको छ ।

STI संरचनात्मक नमुना

- नियामक निकाय सरकारी मातहतमा रही लघुवित्त संस्थाहरूलाई सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत निकायको व्यवस्था - Direct Supervision of All Savings and Credit Cooperatives.
- वित्तीय क्षेत्र सुपरिवेक्षकलाई ठूला आकारका लघुवित्त संस्थाको मात्र सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत निकायको व्यवस्था -Direct Supervision of the Large Saving and Credit Cooperatives.
- सरकारद्वारा कानुनी व्यवस्था मार्फत तेश्रो पार्टी स्थापना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत निकायको व्यवस्था -Delegated Supervision.
- विद्यमान नियामक निकायलाई नै पुनर्संरचना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत व्यवस्था -Restructure Ministry of Cooperatives.

(३) **STI संरचना नमुना ३:**

सरकारले कानुनी व्यवस्थामार्फत तेश्रो पार्टी स्थापना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने संस्थागत निकायको व्यवस्थाबाट निरीक्षक र नियामक तथा सुपरिवेक्षक निकाय बीच जानकारी आदानप्रदान हुने तथा सरकारलाई छोटो अवधिका लागि वित्तीय लागत कम हुने भएतापनि तेश्रो पार्टीको प्राविधिक क्षमता पर्याप्त हुनु पर्ने तथा नियामक निकाय बीच विराधाभाषपूर्ण स्वार्थ (Conflict of Interest) बढ्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । यो संस्थागत संरचनालाई हाल कोरिया, मेक्सिको, पेरु तथा पोल्याण्डले अंगालेको छन् । यो ढांचामा सरकारले ऐन तर्जुमा गर्दा कुनै विशेषज्ञता हासिल गरेको तेश्रो पार्टीलाई नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको जिम्मा लगाउंदछ । हाल नेपालमा स्थापना हुन गईरहेको लघुवित्त प्राधिकरण यस ढांचाको

उदाहरण हो । उक्त प्राधिकरण STI को रूपमा नियमन, नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नको लागि लघुवित्त प्राधिकरण ऐन तर्जुमा भई प्रस्ताव स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकारमा पेश गरिएको छ ।

(४) STI संरचना नमुना ४:

विद्यमान नियामक निकायको पुनर्संरचना गरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संस्थागत व्यवस्था भएमा यस्तो पुनर्संरचित निकायहरूमा साधन तथा श्रोतको अभाव रहिरहने र निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि अनुभवी तथा दक्ष जनशक्ति खर्च कटौतिका कारण विज्ञलाई संस्थामा टिकाई राख्न समस्या पर्ने देखिन्छ ।

विभिन्न देशमा लघुवित्त र सहकारी संस्थाको नियमन, निरीक्षणका लागि STI संरचना

भारत: भरतमा लघुवित्त र सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि कार्यक्षेत्रका आधारमा एकराज्य र बहुराज्य तथा अवस्थितिका आधारमा शहरी र ग्रामीण क्षेत्रका लघुवित्त तथा सहकारी संस्थामा विभाजन गरी फरक निकायले नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था रहेको छ । भरतमा सहकारीको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य राष्ट्रिय कृषि तथा ग्रामीण विकास बैंक (National Bank for Agricultural and Rural Development-NABARD) मार्फत हुन्छ । तर रिजर्व बैंक अफ इण्डियाले शहरमा अवस्थित ठूलो सहकारीको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि सघाउदै आएको छ । सहकारी संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य अन्तर्गत RBI र NABARD ले सहकारीको बैंकिङ्ग कार्यको निरीक्षण हुन्छ भने व्यवस्थापन नियन्त्रण सम्बन्धमा राज्य र केन्द्रीय सरकारका प्रतिनिधिका रूपमा रजिष्ट्रारमार्फत हुन्छ । सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य देहाय बमोजिमका निकायबाट हुने गरेकोछ ।

राज्य	शहरी क्षेत्र	ग्रामीण क्षेत्र
एकराज्य कार्यक्षेत्र भएको सहकारी	रजिष्ट्रार र रिजर्व बैंक अफ इण्डिया-RBI- संयुक्त	रजिष्ट्रार र कृषि र ग्रामीण विकासका लागि राष्ट्रिय बैंक-NABARD- संयुक्त
बहुराज्य कार्यक्षेत्र भएको सहकारी	राज्य सरकार र रिजर्व बैंक अफ इण्डिया-RBI- संयुक्त	राज्य सरकार र कृषि र ग्रामीण विकासका लागि राष्ट्रिय बैंक -NABARD-संयुक्त

श्रोत:<http://164.100.47.134/intranet/financialsectorinindia.pdf>

बंगलादेश: बंगलादेशमा सहकारी संस्था (बैंक) हरूको गतिविधिमा नेपालमा जस्तै विकृतिहरू देखा परेका छन् । यस्ता संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने दायित्व पाएको सहकारी विभागमा दक्ष जनशक्तिको अभावका कारण १ लाख ७० हजार प्राथमिक सहकारी र १,३०० केन्द्रीय सहकारीको वित्तीय कारोवार जोखिम परेको छ । केही सहकारी बैंकहरूले बैंकको जस्तो कारोवार गरेकोले केन्द्रीय बैंकले त्यस्ता सहकारी संस्थाको कारोवारमा चासो देखाएको छ । अर्थ मन्त्री आफैले सहकारी मन्त्रालयलाई सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन गर्न कि त यस्ता संस्थाको बंगलादेश बैंकको नियन्त्रणमा ल्याउनु पर्ने अन्यथा छुट्टै लघुवित्त नियमन प्राधिकरण (Micro-credit Regulatory Authority-MRA) स्थापना गर्न पत्राचार गरेको अवस्था छ । यदी सहकारीले आफ्नो नाममा "बैंक" शब्द हटाउने हो भने बंगलादेश बैंकको यस्ता संस्थाहरूमा कुनै सहभागिता नहुने धारणा रहेको छ । MRA को स्थापना पश्चात सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय कारोवारको अनुगमन MRA मार्फत गर्ने र व्यवस्थापकीय नियन्त्रण सहकारी विभागबाट गर्ने संरचना तयार हुनेछ । (The Financial Express, Dhaka, 2012, <http://www.thefinancialexpress-bd.com/old/more.php?news>) ।

श्रीलंका: श्रीलंकामा सहकारी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षकीय निकाय सहकारी विभाग हो । श्रीलंकामा दुई प्रकारका सहकारी संस्थाहरू सहकारी ग्रामीण बैंक र Thrift र कर्जा सहकारी समाज रहेका छन् । ठूलो संख्यामा रहेको Thrift र कर्जा सहकारी समाजले पनि ग्रामीण सहकारी बैंकको जस्तो बैंकिङ्ग कार्य गर्दै आएका छन् । श्रीलंकामा सहकारी बैंकहरूले कुल वित्तीय प्रणालीको करीव १.५ प्रतिशत कारोवार गरेका छन् । लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरूलाई बैंक र गैर-बैंक गरी दुई भागमा बाडिएको छ जसमा गैर-बैंक अन्तर्गत थ्रिफ्ट र कर्जा सहकारी समाज (Thrift and Credit Cooperative Societies) र गैर-सरकारी संस्था रहेका छन् । सरकारले लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन र निरीक्षणका

लागि तीन तह (III Tier) को संस्थागत संरचनाको व्यवस्थाका लागि संसदमा प्रस्ताव पठाएको छ ।

- पहिलो तह (I Tier) अन्तर्गत ठूला लघुवित्तलाई केन्द्रीय बैंकले आफै निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने ।
- दोस्रो तह (II Tier) अन्तर्गत साना लघुवित्त संस्थाहरू केन्द्रीय बैंकबाट स्वीकृत प्राप्त लेखापरीक्षक फर्ममार्फत निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने ।
- तेश्रो तह (III Tier) अन्तर्गत माथि उल्लेखित बाहेकका लघुवित्त संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विद्यमान संस्थाबाटै गराउने ।

मलेशिया: मेशियामा उद्यमी र सहकारी विकास मन्त्रालय (Ministry of Entrepreneur and Co-operative Development) अन्तर्गतको सहकारी समाज आयोग (Cooperative Societies Commission-MCC) ले सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्दछ । मलेशियामा दुई संरचनाका सहकारी संस्थाहरू र तिनीहरूलाई सुपरिवेक्षण गर्ने निकायहरू छुट्टै छन् । पहिलो संरचनामा ऋण तथा बैंकिंग कारोवार सहकारी संस्थाहरू पर्दछन् जसको सुपरिवेक्षण MCC का जनशक्ति मार्फत नै हुन्छ । दोस्रो संरचनामा ग्रामीण क्षेत्रमा खुलेका कृषि, माछापालन तथा विविध क्षेत्रसंग सम्बन्धित सहकारी संस्थाहरू जसको सुपरिवेक्षण सम्बन्धित मन्त्रालय अन्तर्गत विषयगत प्राधिकरण मार्फत हुन्छ । कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत Farmers' Organization Authority (FOA) ले कृषि सहकारी संस्थाहरू र Malaysia Fisheries Development Authority Act 1971 बाट निर्देशित Fisheries Development Authority (FDA) ले माछा सहकारी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण गर्दछन् (Manap and Tehrani, 2014) ।

ड) भावि कार्यदिशा

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणमार्फत वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी बनाउन नेपाल राष्ट्र बैंकको विद्यमान निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायरामा नआएका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions) खडा गरी यस्ता संस्थाहरूको नियमन एवं निरीक्षण कार्य सम्पादन गर्न देहायवमोजिमको भावी कार्यदिशा अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१) मस्यौदा समितिको गठन

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका तर वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्यका लागि दोस्रो तहको संस्था (Second Tier Institution-STI-) स्थापना गर्ने प्रयोजनका नेपाल सरकारसंग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवाला मन्त्रालय/विभाग तथा नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न विभागका प्रतिनिधिहरू रहने एक कानूनी तथा नियमन मापदण्ड मस्यौदा समिति गर्नुपर्ने देखिन्छ । व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ । अहिलेपनि ठूलो संख्यामा रहेका सहकारी तथा गैर-सरकारी संस्थाहरू नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायराभन्दा बाहिर रहेको कारण तिनीहरूको वित्तीय कारोवारका कारण वित्त तथा मौद्रिक व्यवस्थापनमा चुनौति देखिएको कारण उक्त संस्थाहरूलाई नियमनको दायरा भित्र ल्याउने र प्रभावकारी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कार्यका लागि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक बढी अग्रसर हुनुपर्ने देखिन्छ । उपरोक्त मस्यौदा समितिको कार्यादेश दोस्रो तहको संस्थाबाट नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने संस्थाहरूको पहिचान गर्ने, उक्त संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण संरचना तयार गर्ने र कानूनी मस्यौदा तयार गर्ने, प्रस्तावित दोस्रो तहको संस्था (STI) को संगठनात्मक संरचना तयार गर्ने,

- दोस्रो तहको संस्थाबाट नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराउने संस्थाहरूको पहिचान गर्ने ।
- उक्त संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण संरचना तयार गर्ने र कानूनी मस्यौदा तयार गर्ने ।
- प्रस्तावित दोस्रो तहको संस्था (STI) को संगठनात्मक संरचना तयार गर्ने ।
- प्रस्तावित STI को पूंजी संरचना ।
- प्रस्तावित STI को कोषको व्यवस्था र संस्थाको भावि सम्भाव्यता ।
- STI को स्थापना र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था ।

प्रस्तावित STI को पूंजी संरचना, कोषको व्यवस्था र संस्थाको भावि सम्भाव्यता, STI को स्थापना र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था सम्बन्धमा सुझाव दिने प्रमुख हुन सक्दछन् ।

२) **नियमन तथा सुपरिवेक्षणको दायरा भित्र ल्याउनुपर्ने सम्भाव्य संस्थाहरु:**

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने १६ वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका साथै अन्य करीव १५००० को संख्यामा रहेका वित्तीय सुपरिवेक्षकको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायराभन्दा बाहिर रहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुलाई नयां नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायरामा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । त्यस्तै नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैंकिंग कारोवारको अनुमतिपत्र लिएका २९ वटा गैर-सरकारी संस्था र वित्तीय सुपरिवेक्षकको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायराभन्दा बाहिर रहेका तर वित्तीय कारोवार गर्दै आएका अनुमानित १५००० को संख्यामा रहेका गैर-सरकारी संस्थालाई नयां नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायरामा ल्याउनु पर्ने पनि देखिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको लघुवित्त प्रबर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभागद्वारा नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण हुँदै आएका ३३ वटा लघुवित्त संस्थाहरुलाई समेत नयां नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षकीय संरचनामा लग्नु पर्ने देखिन्छ । त्यसैले उपरोक्तानुसारका ५ वर्गका संस्थाहरुलाई लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाको रूपमा व्यवहार गरी एउटै STI मार्फत नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने विकल्प प्रभावकारी हुन सक्छ । सरकारको भिन्न उद्देश्य पूर्ति गर्ने उद्देश्यले स्थापित संचयकोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता सम्भौतित वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरुको नियमन सरकारमार्फत हुनुपर्ने तर निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको लागि छुट्टै STI स्थापना हुन सक्ने अथवा त्यसको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले सघाउन सक्ने विकल्प हुन सक्छ ।

प्रस्तावित STI बाट नियमन तथा सुपरिवेक्षण हुने संस्था		
क्र.सं.	संस्थाको विवरण	संस्था संख्या
१.	सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने सहकारी	१६
२.	सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने गैर-सरकारी संस्था	२९
३.	वित्तीय कारोवार गर्ने सहकारी	१५००० अनुमानित
४.	वित्तीय कारोवार गर्ने गैर-सरकारी संस्था	१५००० अनुमानित
५.	लघुवित्त कारोवार गर्ने	३३

३) **नियमनकारी निकायको छनौटका विकल्पहरु**

विद्यमान व्यवस्था अनुसार सहकारी संस्थाको नियामक निकाय सहकारी विभाग, गैर-सरकारी संस्थाको जिल्ला प्रशासन कार्यालय र लघुवित्त संस्थाहरुको नेपाल राष्ट्र बैंक र सञ्चयकोष, नागरिक लगानी कोषको अर्थ मन्त्रालय रहेका छन । सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरुको वित्तीय कारोवारको मात्र नियमन मापदण्ड बनाउन प्रस्तावित STI ले अन्य नियामक निकायलाई सघाउने देहाय वमोजिमका विकल्प प्रभावकारी हुन सक्छ ।

नियमनकारी निकायको छनौटका विकल्पहरु				
क्र.सं.	संस्था	नियामक निकाय	अन्य नियामक निकाय	नियामक निकायका विकल्पहरु
१.	सहकारी संस्था	सहकारी विभाग (दर्ता हुनुपर्ने)	सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र लिनुपर्ने ।	संयुक्त नियमनकारी व्यवस्था: यस अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंक अथवा नेपाल राष्ट्र बैंकको मातहतमा रहने STI ले सहकारी र गैर-सरकारी संस्थाहरुको वित्तीय कारोवारको मात्र नियमन मापदण्ड तयार गर्न नियामक निकायसंग सहकार्य गर्न कानूनमै व्यवस्था
२.	गैर-सरकारी संस्था	जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता र समाज कल्याण	सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्र लिनुपर्ने ।	

		परिषदमा आवद्ध		हुनुपर्ने विकल्प ।
३.	लघु वित्त संस्थाहरु	नेपाल राष्ट्र बैंक	नरहेको	एकल नियमनकारी व्यवस्था: लघु वित्त संस्थाको हकमा STI ले दर्ता लगायत वित्तीय कारोवारका लागि अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने जस्ता दुवै कार्य गर्ने ।
४.	नगरिक लगानी कोष	नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय	नरहेको	छट्टै नियामक निकायको व्यवस्था: सञ्चयकोष र नागरिक लगानी कोष जस्ता विशिष्ट संस्थाहरुको नियमन सरकारले गर्नु पर्दछ किनकी यस्ता संस्थाहरुले लघुवित्त कारोवार गर्दैनन् ।
५.	सञ्चयकोष	नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय	नरहेको	

४) सुपरिवेक्षकीय निकायको छनौटका विकल्पहरु

माथि उल्लेखित वित्तीय कारोवार गर्ने सम्पूर्ण संस्थाहरुलाई लघुवित्त संस्थाको रूपमा व्यवहार गरी वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरुको हकमा प्रस्तावित STI बाट निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको व्यवस्था मिलाउने एक प्रभावकारी विकल्प हो । उक्त संस्थाहरुमा वित्तीय कारोवार बाहेकका व्यवस्थापकीय नियन्त्रणको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि उक्त संस्थाहरुका विद्यमान नियामक निकायहरुले नै व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सुपरिवेक्षकीय निकायको छनौटका विकल्पहरु				
क्र.सं	संस्था	सुपरिवेक्षकीय निकाय	अन्य नियामक निकाय	विकल्प
१.	सहकारी संस्था	सहकारी विभाग र मातहतका कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने संस्थाहरुको मात्र निरीक्षण गर्ने । तर केही वर्षदेखि सहकारी विभागको अनुरोधमा ठूलो वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको निरीक्षण गर्न ने.रा.बैंकबाट सहयोग । 	संयुक्त सुपरिवेक्षकीय व्यवस्था: १) नेपाल राष्ट्र बैंक अथवा नेपाल राष्ट्र बैंकको मातहतमा रहने STI ले उक्त संस्थाहरुको वित्तीय कारोवार सम्बन्धी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने र अन्य व्यवस्थापकीय नियन्त्रण सम्बन्धमा उक्त संस्थाका नियामक निकायले निरीक्षण गर्ने ।
२.	गैर-सरकारी संस्था	जि.प्र.का.ले सरोकारवालाको माग बमोजिम निरीक्षण गर्ने ।	सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने संस्थाहरुको मात्र निरीक्षण लघुवित्त विभागबाट हुने गरेको ।	
३.	लघु वित्त संस्थाहरु	नेपाल राष्ट्र बैंक, लघुवित्त प्रवर्द्धन तथा विकास विभाग	नरहेको	एकल सुपरिवेक्षकीय व्यवस्था: २) लघु वित्त संस्थाको हकमा STI ले दर्ता र कारोवार अनुमतिपत्र दुवै प्रदान गर्ने व्यवस्था ।
४.	सञ्चयकोष	नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय	नरहेको	उक्त संस्थाहरुको नियमन सरकारबाट भएतापनि कक्ष ले वित्तीय कारोवारको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने ।
५.	नगरिक लगानी कोष	नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय	नरहेको	

५) प्रस्तावित STI को पूंजी संरचना

सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने सहकारी र गैर-सरकारी संस्था र वित्तीय कारोवार गर्ने तर हाल वित्तीय सुपरिवेक्षकको दायरामा नसमेटिएका सहकारी तथा गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाको रूपमा व्यवहार गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको विद्यमान लघुवित्त विभागको दायरामा रहेका लघुवित्त संस्थाहरूलाई समेत लाई समेटी छुट्टै प्रस्तावित STI बाट नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको व्यवस्था एक प्रभावकारी विकल्प हुन सक्छ । भारतमा NABARD मार्फत लघुवित्त कारोवार गर्ने सम्पूर्ण संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने संरचना सफल भैरहेको छ । नेपालमा प्रस्तावित STI बढी प्रभावकारी बनाउन यस्तो

प्रस्तावित STI को पूंजीगत संरचना		
अवधि	पूंजी संरचना	
अल्पकाल	नेपाल राष्ट्र बैंक, अधिकतम	नेपाल सरकार, न्यूनतम
दीर्घकाल	नेपाल राष्ट्र बैंक, न्यूनतम	नेपाल सरकार, अधिकतम

संस्था स्थापनाका लागि पूंजीगत संरचनाले पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यसै सन्दर्भमा नयाँ बन्ने STI संरचनामा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्वको भूमिका निर्वाह गर्ने तथा वित्तीय संस्थाको सुपरिवेक्षकको रूपमा काम गर्दै आएको नेपाल राष्ट्र बैंकले अग्रसरता लिनु पर्ने विकल्प प्रभावकारी हुन सक्छ र सोही बमोजिम प्रस्तावित STI को पूंजी संरचनामा नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रभुत्व रहेमा सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका संस्थाहरूलाई प्रस्तावित STI को दायराभित्र ल्याउन सजिलो हुन जान्छ । सुपरिवेक्षकीय दायराभित्र ल्याइसकेपछि प्रभावकारिताका आधारमा भारतको NABARD नमुना जस्तै नेपाल सरकारको पूंजीगत अंश बढाउन सकिने सम्भावना रहन्छ ।

६) प्रस्तावित STI को कोष व्यवस्थापन

प्रस्तावित STI का लागि आवश्यक कोषको श्रोत तथा उपयोग स्थितिका सम्बन्धमा भारतको NABARD नमुना विचारणीय हुन सक्छ । कोषको श्रोत (Sources of Fund) को रूपमा पूंजी (Capital: सरकार तथा केन्द्रीय बैंकबाट), सुरक्षण तथा बचत (Reserves and Surplus), सापटी (Borrowings: वोण्ड जारी, सरकार तथा केन्द्रीय बैंक र विदेशबाट विदेशीमुद्रामा सापट आदि,) निक्षेप (Deposits: केन्द्रीय सरकारले ग्रामीण पूर्वाधार विकास कोषको रकम जम्मा गर्दछ), राष्ट्रिय ग्रामीण कर्जा (Nation Rural Credit- through Stabilization fund, RBI को नाफाबाट) र ग्रामीण पूर्वाधार विकास कोष (Rural Infrastructural Development Fund- RIDF: यो कोष राज्य सरकारले सिचाई, ग्रामीण सडक, पुल, बाढी नियन्त्रण जस्ता कार्यका लागि प्रदान हुने) प्रमुख रहेका छन् । त्यस्तै कोषको उपयोग (Uses of Fund) को रूपमा नगद र बैंक मौज्दात (Cash and Bank Balance), लगानी (Investment: सरकारको र अन्य संस्थाहरूको सुरक्षणमा लगानी), ट्रेजरी विल खरिद (Purchase of TBs), कर्जा तथा सापटी (Loan and Advances), र स्थीर सम्पत्ति (Fixed Assets) प्रमुख रहेका छन् ।

प्रस्तावित STI मा कोषको व्यवस्था		
क्र.सं	श्रोत	उपयोग
१.	पूंजी	नगद र बैंक मौज्दात
२.	सुरक्षण तथा बचत	लगानी
३.	सापटी	ट्रेजरी विल खरिद
४.	निक्षेप	कर्जा तथा सापटी
५.	राष्ट्रिय ग्रामीण कर्जा	स्थीर सम्पत्ति
६.	ग्रामीण पूर्वाधार विकास कोष	

च) निष्कर्ष

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरु अन्तर्गत बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरुको संख्या उल्लेख्य रहेको छ । यस्ता संस्थाहरुमध्ये १३,३१३ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र अनुमानित १५००० को संख्यामा रहेका गैर-सरकारी संस्था रहेका छन् । यसरी सुपरिवेक्षकीय दायरामा नसमेटिएका संस्थाहरुमध्ये बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वित्तीय कारोवारबाट विगतमा वित्तीय तथा मौद्रिक नीति कार्यान्वयनमा नकारात्मक प्रभाव परेको अनुभव छ । सोही तथ्यलाई मध्यनजर गरी नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयासमा उक्त संस्थाहरुलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) खडा गरी यस्ता संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरी वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । यसै सन्दर्भमा आ.ब. २०७२/७३ को नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य तथा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी आ.ब. २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमा समेत बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुका साथै लघुवित्त कारोवार गर्ने संस्थाहरुको प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न एउटा छुट्टै सबल निकायको आवश्यकता रहेको सन्दर्भमा त्यस्तो संस्थाको स्थापनाको लागि ऐनको मस्यौदा तयार गरिने बारे उल्लेख छ । यस आधारपत्रमा नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा रहेका सीमित बैंकिंग कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्थाहरु र लघुवित्त विकास बैंकहरु लगायत नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरा बाहिर रहेका तर वित्तीय कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी र गैर-सरकारी संस्थाहरुलाई समेटी त्यस्ता संस्थाहरुको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) स्थापना गर्ने संस्थागत संरचनालाई निर्माण गर्न देहाय बमोजिमको कार्यदिशा अलवम्बन गर्न सकिन्छ ।

- नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय कारोवार गर्ने संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरी उक्त संस्थाहरुमा आवद्ध निक्षेपकर्ताको हित संरक्षण गर्नको लागि तत्कालका लागि सरोकारवाला निकायहरुको नीति निर्माण तहमा संलग्नता हुने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको मातहतमा एक STI स्थापना गर्ने कार्य अधि बढाउने ।
- उक्त STI स्थापना सम्बन्धी प्रारम्भिक कार्य गर्ने प्रयोजनका लागि ऐन तथा नियमन मापदण्ड तयार गर्न सरोकारवाला विभिन्न सरकारी निकायका प्रतिनिधि र नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न विभागका प्रतिनिधिहरु रहने एक मस्यौदा समिति खडा गर्ने ।
- उपरोक्त मस्यौदा समितिले दोस्रो तहको संस्थाबाट नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरिने संस्थाहरुको पहिचान गर्ने, नियमन तथा सुपरिवेक्षण संरचना तयार गर्ने र तदनुसारको कानूनी मस्यौदा तयार गर्ने, STI को संगठनात्मक संरचना तयार गर्ने, उक्त संस्थाको पूंजी संरचना निक्क्यौल गर्ने र संस्थाको कोषको व्यवस्था र संस्था स्थापना र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था आदि बारेमा प्रस्ताव तयार गर्ने ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६८, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको कारोवार अवस्था, नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभाग, काठमाण्डौ ।
- सहकारी सन्देश, २०७२, राष्ट्रिय सहकारी संघ लि., हरिहर भवन, पुल्चोक ललितपुर, नेपाल ।
- सहकारी विभाग (२०७१), वार्षिक प्रतिवेदन २०७१/७२, सहकारी विभाग,
- राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१, तेह्रौँ योजना, २०७१/७२ देखि २०७२/७३, नेपाल सरकार
- सहकारी विभाग, २०७१, संघ/संस्थाहरुको तथ्याङ्क २०७१ आषाढ मसान्तसम्मको ।
- अर्थ मन्त्रालय, २०७२, नेपाल सरकार, बजेट वक्तव्य २०७१/७२, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७२, मौद्रिक नीति २०७१/७२, बालुवाटार, काठमाण्डौ ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१, तेह्रौँ योजना (२०७०/७१ देखि २०७२/७३, नेपाल सरकार, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- सहकारी विभाग (२०६८), सहकारी क्षेत्रका समस्या समाधानका लागि नीतिगत, प्रकृयागत र संस्थागत विषयमा सिफारिश गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन २०६८, बबरमहल, काठमाण्डौ ।
- सहकारी विभाग (२०६८), सहकारी संघ/संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८, बबरमहल, काठमाण्डौ ।
- अर्थ मन्त्रालय, २०७२, नेपाल सरकार, बजेट वक्तव्य, २०७२/७३, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७२, मौद्रिक नीति, २०७२/७३, बालुवाटार, काठमाण्डौ ।
- न्यू स्पेटलाईट म्यागेजिन, २०७० ।
- Andrew Poprawa, DICO (2009), Regulation and Legislation of Cooperative Banks and Credit Unions, Prepared for United Nations Expert Group Meeting on Cooperatives, New York.
- INCLUDE (2014), "Review of the cooperative sector in Nepal", Inclusive Development of the Economy Programme (INCLUDE) National Trust for Nature Conservation (NTNC) Complex Khumaltar, Lalitpur.
- Manap, N.A. and P.M.Tehrani (2014), "The Contribution of Cooperative Law to Economic Development in Malaysia, Faculty of Law, National University of Malaysia, Bangi, Malaysia.